शान्ति
मोक्षपर्व

२८३३

मो० श्रीगणेशायनमः तरणिमुकुरनेत्रोन्नेजनामांशरीरत्रितिक्रतिमनुमायांमस्त्रिचंद्रांतरामाः स्थिरदृगणुमसंगंयंनयत्यन्यथात्वंतदभयममृतंमत्त्वत्यगीडेगवेंद्रं १ कणाभक्[illegible]
१ ५ मंभक्ताचरणांजेमिनिक पिलौपतंजलिंचनुमः श्रीमद्व्यासवचोवृब्धिंनयसीकारवर्षिणोमुदिरान् २ सर्वविघ्नेशनामाविघ्निकीर्षूनृद्वेष्टहेषा श्रीनारायणाधीरेशहृत्पौहरोनुमः
३ बहून्समाहृत्यविभिन्नदेश्यान्कोशाद्विनिश्चित्यचपाठमथ्यं प्राचांगुरूणामनुसृत्यवाचंव्याकुर्महेभारतमोक्षधर्मान् ४ उन्नानेष्विहकोशविग्रहवलंपद्येषुनेवश्रितंगंभीरेषु
नसेतवोनविहिताः कूटाननस्फोरिताः नच्छिन्नाननमश्वरानवनतिर्भक्तानवानामादिन्नानोदीनाश्चर्वि[illegible]
[illegible] भीषणानविहिताः श्रीलक्ष्मणार्यार्थितैः ५ ननुमोक्षोनामशरीरनाशात्मोनास्ति अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः स
चस्वयमेवापनमतीतिकिंतदर्थशास्त्रेणेतिचेन्न कर्त्तव्यमेवकर्मेहजानतामित्रक शेन अकर्मणोहिजीवंतिस्थावरानेतरेजनाः ३ यावज्जोस्तनपानाच्चयावच्छायोपसेवनात् १६ोध
प्राणिनः कर्मणांहंतिमाप्नुवंतिनरर्षभेतिप्रारणपकेप्राक्कर्मसद्भावसाधनात् स्थूलदेहनाशे पिकर्मोत्पलिंगदेहनाशायोगात् तत्र[illegible]कार्थः नजीवंतीतिसंबंधः इतरेजनाः
तिदृष्टांतः तथाचायंप्रयोगः स्थावरजीविकाप्राक्कर्महेतुविकाजीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावदिति १ यावदितिकात्स्न्येल्पत्वलोपेपंचम्योगोस्तनपान
मारभ्यच्छायोपसेवनंप्रतिमहारकंभोगंचारभ्यसर्वोहिनिर्जीविकाकर्मणोवाप्नुवंतीतियोजनासद्योजातस्यहिगोवत्सस्यस्तनपानेप्रवृत्तिः प्राग्भवीयेष्टसाधनताज्ञानजन्यसंस्का
रपूर्विकाअस्मदादिपाकादिप्रवृत्तिवद्दृश्यते एवंमरणात्त्रासोपिप्राचीनमरणाजदुःखानुभवसंस्कारात्प्राणिमात्रस्यसिद्धोतोस्तिप्राचीनंकर्म किंचकौलिकशास्त्रप्रसिद्धा
यथाचैत्रः स्वदेहेकंटकेननुन्नेसतिव्यथते एवंशत्रुकृतायांस्वदेहप्रतिमायामपिकंठकेननुन्नायांव्यथते तत्रयथाहेतुतोतरंधात्वैषम्यंदृश्यतेवास्वाकंवैधादिदृष्टद्वारम ८क३
स्तिकिंतुकेवलमदृष्टमेव एवंप्राक्कर्मसद्भावसिद्धेः तत्तत्पूर्वपूर्वजन्मकल्पनयाऽनादिःसंसारः एवमनादित्वादानंत्यंचास्यसिद्धं नहिमानादिभावस्यध्वंसायोगान्नरन्न
र्थकंशास्त्रमितिचेत्तसंसनवयमात्मनिकर्त्तृत्वभोक्तृत्वादेः संसारस्यसंबंधंसत्यंवदामः यद्गुसपरशरीरेइवचित्तेलिंगशरीरेत्राभिमानिकतादात्म्या॥ ॥ ॥ एम०
१

पं १

इपितद्द्वैमास्त्रोपपत्तेः अभिमंतत्वमपिनवास्तैव्यनुपदोक्तछायोपमेवनन्यायेनपरकल्पितसंबंधेनापिव्यवहारनिर्वाहेसतितत्सत्वकल्पनानोचितात् संसारस्यछसिमद्धोदाव
वदर्शनेनेकाशचित्कत्रतीतिविषयतयारज्जूरगवत्कल्पितत्वेनात्मनितत्संबंधसमन्यत्वायोगाच्च यथानोका[illegible]स्थस्तीरतरौचांचल्यमारोपयतियथावाप्रत्यग्भूतमपिमुखंमुकुरः
परागिवदर्शयतियथावाल्पत्वमपिपुस्तकाक्षरंउपनेत्रमहिम्नास्थूलमिवभातितद्वत्कूटस्थेद्रष्टात्मेसूक्ष्मेप्रतीचिद्वितीयेंदुतल्पेप्सुरसत्श्वदेहपतिमाद्वाराचंचलत्वद्दश्यत्वस्थू
लत्वाधारोयोयुज्यतसर्वेतिनास्माकंकिंचिदवद्यमस्त्वनात्मन्यध्यस्तसंसारस्तसैवसर्वेवाधुक्तोदोषोपरिहार्यः तस्मात्संसारस्यकल्पिकायाश्चविद्यायाश्चात्मविद्ययानिवृत्तौसमूल
स्यसंसारस्योच्छेदोवश्यंभावीतिविद्योत्पत्तयेशास्त्रमारंभणीयमितिसिद्धं तत्रनानाविधानदृष्टादृष्टफलान्राजधर्मानापद्धर्मांश्चश्रुत्वाप्यसंतमुद्विग्नः सर्वापन्नि
वारणात्यंतिकश्रेयोहेतुंधर्मंजिज्ञासमानोराजायुधिष्ठिरउवाच धर्माः पितामहेनोक्ताराजधर्माः श्रिताः शुभाः धर्ममाश्रमिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हसिपार्थिवेतिपितामहेनेति
श्रेष्ठंवान्तत्वंवसमूचितेराजधर्माश्रिताः राजधर्मागतत्वेनोपस्थिताः धर्माः आपद्धर्माः उक्ताः श्रेष्ठः प्रशस्यतमोमोक्षधर्मस्तं आश्रमिणामित्युक्तेर्गृहस्थादीनांसर्वेषामेव
त्राधिकारोदर्शितः तथाचयाज्ञवल्क्यः सत्याश्रमैर्विजितात्मा समस्तैरेवमेवेति २ कर्मज्ञानफलेविभजतिज्ञानश्रेष्ठं वक्तुमर्हसीचेति सर्वत्रास्मृत्येषुधर्मोविहितोवेदेनत्र्याग्नि
होत्रंजुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिनाऽन्यहदफलः सदृत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

९१

मो० २ सत्यंवेत्यतपःफलं सत्तिसहँनि विषयेतपः आलोचनंश्रवणमननिदिध्यासनात्मकंतस्यफलंसाक्षात्कारःसः अपेतमरणात्प्रागेवभवतिज्ञानंदृष्टफलमित्यर्थः ननुतर्हिनयए
वक्रियतांकिंधर्मेणेत्याशंक्याहेवद्धिति अयमर्थः विविदिषंतिपज्ञेनेत्यादिश्रुतेः अश्वेनजिगमिषतीतिवत्करणस्यधात्वर्थेनान्वयात्विद्यार्थत्वंकर्मणां यद्वासमस्तस्यपस्य

श्रीगणेशायनमः नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत १ युधिष्ठिरउवाच
धर्माःपितामहेनोक्ताराजधर्माश्रिताः शुभाःधर्ममाश्रमिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हसिपार्थिव १ ॥ ॥ ॥

प्राधान्यात्तज्ज्ञानेष्टेवकर्मसाध्यायथोक्तंपत्यंविविदिषांविविदिषांतुदेहःकर्मणांगुण्याद्यशुद्धिनंकृतार्थानियत्नमायांतिप्राकृतइंतेघनांइवेतितथायोवेदे हम नेनांगंस्यांक्रियतेर
तिस्मृतेः चित्तशुध्यर्थमेवकर्मणीतितेषांभावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ मो० २

तत्राद्यपक्षे विशिष्टगुर्वादिलाभो निष्प्रत्यूहं श्रवणादिसिद्धिश्च कर्मभिरेव जन्या द्वितीये इच्छोत्पत्तिरेव कर्मफलं इतरत्तूपत्त्यंतरसाध्यं तृतीये चित्तशुद्धिः कर्मफलं ज्ञानेच्छादिकं सर्वं यत्नांतर
साध्यमिति विवेकः एवं ज्ञानाद्यर्थमपि कृतात्कर्मणः तद्युष्योक्तफलार्थं निमित्तेच्छायागाद्यइत्यादिना एवं धर्मैश्चर्यमाणामर्थानृतत्यक्तं इत्याद्युक्तत्वेन निदर्शनात् आनुषंगि
कं स्वर्गाद्यपि भवति तथा स्वर्गार्थमपि कृतं तत्तत्त्विशुद्धदेवतादिदेहोत्पादनद्वारा मोक्षाय भवति यथाह्वः विद्धरादिदेहे नन्वस्यैवं भुज्यते यदर्थमिति भोगं भंगुरमीक्षेतेत्युक्तिः तत्र

भीष्म उवाच सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं तपः बहुद्वारस्य धर्म्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया २ २ २ ॥ ॥ ॥

धन इति च तथा हि दृष्टफलः पुत्रकामेष्ट्यादिरपि धर्म्मः सद्यः फलप्रदर्शनेन वैदिकधर्मे श्रद्धोत्पादनद्वारा राग्ययोग्योहेतुरिति न धर्म क्रिया विफला सर्वथापि कृतो धर्मो मोक्षादर्शे एवेम
र्थः स्वर्ग्यः सत्यफलो दृय इति पाठे स्वर्गार्थं तैः सैव किंविहितोपि धर्म्मः सत्यमबाधितफलं मोक्षाख्यं तद्धेतुत्वाय भवति विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिश्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन स्वर्गेंद्रिय
कामस्य जुहुयादिति वाक्यांतरेणानित्य साधिस्वर्गेंद्रियार्थत्वमिव स्वर्गाद्यर्थानामपि यज्ञादीनां विद्यार्थत्वमिष्टं केवलकामस्यापि धर्मस्य परंपरया परमपुरुषार्थत्वमाह बहुद्वारेति पादं
२०
नरंतनादर्शीयं २ ॥ . ॥ ॥ ॥

मो०
३

यस्मिन्निति विधानदिच्छा चित्तसंस्कारस्वर्गपुत्रादिकामेषु यस्मिन्विषये ह्यारम्भते कामे अभिजानाति श्रेयस्त्वेन ३ पर्येतिपर्यालोचयतितेनैव ह्यारेणचित्तस्य हो मसां अासारंतरणा
दितद्दत्तं छं ४ व्यवसितेनिश्चिते लोकेसर्वैश्वरादिमन्त्रलोकंपर्यंतेवहुदोषेऐश्वर्यतारतम्यक्षपिष्कत्वादिदोषवहुलेदोषदर्शनतिश्चयेनवैराग्येमतीत्यर्थः व्यवस्थितेइतिपाठेविवि

3

पा ति १

यस्मिन्यस्मिंश्च विषये योयो याति विनिश्चयं स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ३ यथा यथा वैर्यं लोकं तत्रमसारवत तथा तथा विरा
गोत्र त्रापतेनात्रसंशयः ४ स्वं व्यवसिते लोके वहुदोषे युधिष्ठिर आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेतमतिमान्नरः ५ युधिष्ठिर उवाच नष्टे धने वा दारे
वा कं तन्मे ब्रूहि पितामह ६ भीष्म उवाच नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते अहो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिं चरेत ७ अत्राप्यु
दाहरंतीममितिहासं पुरातनं यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदेत्याब्रवीत् कृत ८ पुत्रशोकाभिसंतप्तं राजानं शोकविह्वलं विषण्ण
मनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स १

वत्स्पेणाव्यवस्थितेति ५ तन्मेतं मे ६ ध्यायन्नप्रतीमदात्मीमिति श्रुतेरात्मनोऽन्यत्सर्वं दुःखरूपमिति श्रुत्यनुमानादिभ्य आलोचयन् त्वय चितिं चरेत् तरति शोकमात्मवि
दिति श्रुतेरात्मज्ञानार्थं शोकप्रतीकारहेतं शमादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः ८ संतं शोके त्यत्र पुत्रशोकेत्येवपाठः सत्तापोऽ तर्वह्निर्हीहः विह्वलत्वं वाह्येन्द्रियचलनमपतं विषण्णम
हंमनोपम ९ ॥ ॥

राम०
३

किंन्विति मूढः सर्वेपि शोच्याः शोकाक्रांतास्त्वत्पत्तो निःशोकं परमन्वेष्टव्यमित्यर्थः १० तदेवाह त्वमिति त्वं चाहं चेति भोक्तृवर्ग उक्तः ये चेति देहेंद्रियविषयादिभोग्यवर्ग
: तद्द्वयं यतस्त्वागतं यत्र च लवणोदकवल्लीयते तत्तद्देहं तमशोकपदं हृद्गतं तत्स शोकमित्यर्थः तथा च श्रुतीभवतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इति द्वितीयाद्वै भयं भव

किन्नुमुह्यसिमूढस्त्वंशोच्यः किमनुशोचसि पद्यात्वामपिशोचंतः शोच्यायास्यंतितांगतिं १० त्वंचैवाहंचयेचा
मेन्त्वामुपासंतिपार्थिव सर्वेतत्रगमिष्यामोयतएवागतावयं ११ सेनजिदुवाच काबुद्धिः किंतपोविप्रकः स
माधिस्तपोधन किंज्ञानंकिंश्रुतंचैवयत्प्राप्यनविषीदसि १२ ब्राह्मणउवाच पश्यभूतानिदुःखेनव्यतिष
क्तानिसर्वशः उत्तमाधममध्यानितेषुतेष्विहकर्मसु १३

तीतिच ११ बुद्धिरुपपत्तिः तपः तदालोचनं समाधिः बुद्धेरेकत्रपर्यवसानंज्ञानंसाक्षात्कारः श्रुतंएतेष्वर्थेषुप्रमाणं १२ तत्रबुद्धिमाहसार्द्धद्वयेनपश्येतिव्यतिषक्तानि
व्याप्तानिउत्तमाधममध्यानिदेवतिर्यङ्मनुष्यादीनिकर्मसुतानिभिन्नभूतेषु १३

मो० एवंकर्मजंदुःखंदेवादीनामप्यस्तीतिदृश्यमानमुक्तहृश्यंतेनोपपाद्यतन्निहन्नावप्युपपत्तिमाहस्त्रात्मेतिपोयमहमितिप्रतीतिगोचरआत्मासोपिनमेचिन्मात्रस्यस्वरूपं चिद्रूपत्वात्तस्य
४ भासभासकयोश्चघटालोकयोः पृथिद्दोमयः एवमहमर्थाद्विदात्मानंविविच्यनैवपृथिव्याद्यप्यस्तमितिसर्वस्यतदर्नत्वमाहसर्वावापृथिवीममस्वरूपमिति एतेदेवाभ्यासेनद्र
ढयतियथाममेति अयंभावः यथादर्पणप्रतिविंवीतमुखंनस्वरूपतःस्वमुखंदृश्यत्वात् नाप्यन्यत् तद्व्यतिरेकेणाभावात् एवंमायाकल्पितेर्बुद्धिमनोऽविषयादर्पणेषुस्थ

आत्मापिचायंनमसर्वोवापृथिवीमम यथाममतथान्येषामितिचिंत्यनमेव्यथा १४ एतांबुद्धिमहंप्राप्यनप्रहृ
ष्येनचव्यथे १५ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहोदधौ समेत्यचव्यपेतांतद्वत्भूतसमागमः १६ एवंपुत्राश्चपौत्रा
श्चज्ञातयोबांधवास्तथा तेषांस्नेहोनकर्तव्योविप्रयोगोध्रुवोहितैः १७ १७ ॥ ॥ ॥

लसत्स्वस्मतरेषुप्रतिफलितश्चिदात्माविराट्सूत्रांतर्यामिभावेनदृश्योनतत्त्वतोआत्मा नापितत्तोन्यइति एवमुपपन्नमात्मैकत्वंचिंत्यध्यानेनसाक्षात्कृत्यनमेव्यथेतितत्फलमुक्तं
१४ तद्व्याचष्टेएतामितिपदेनहर्षोपिव्यथैवेतिभावः १५ बुद्धिमुक्त्वाआलोचनंआह यथेत्यादिना १६ तत्पः फलमाह एवमिति १७ ॥ ॥ छ राम० ४

अदर्शनादिति नास्तिदर्शनं दृश्यत्वेन [illegible] नद्रष्टृत्वेनवायत्र काष्ठो यस्य तत्तददर्शनं शुद्धचिन्मात्रं तस्मात् आपतितस्तव पुत्र इति शेषः त्वां तं चिन्मात्रं असौ पुत्रो न वेद त्वं स्वप्नोपलब्धपु
रुषवत्कल्पनामात्रत्वात्तस्य तथा त्वमपि तं चिन्मात्रेण न वेत्थ चितश्चिज्ज्ञेयत्वायोगात् किमनुशोचसीत्यस्यायं भावः शोच्यः पुत्रः किं चिदात्मा उत चिद्रूपो देहो वा नाद्यः चित
एकत्वादविनाशित्वाच्च केन शोच्यः नान्त्यः लोष्टादेरपि शोच्यतापत्तेरिति १८ कुतस्तर्हि अयं शोक उत्पन्न इत्याशंक्याह तस्मादिति त्रिभिः तस्मात् निः विषयेषु प्राप्यमाणेष्वपि मोहा

अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः नत्वासौ वेद न त्वं तं कः सन्किमनुशोचसि १८ तस्मान्निष्प्रभवं दुःखं दुः
खान्निष्प्रभवं सुखं सुखात्संजायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः १९ सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं
सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्त्ततः २० सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखं न नित्यं लभते दुःखं न नि
त्यं लभते सुखं शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च २१

तः अत्यंतविरूपा पीडा दुःखात् निः दुःखनाशः तज्जं सुखं तेन दुःखान्निरेव सुखमिति वक्ष्यमाणार्थः २१ शरीरं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं तत् एव सुखदुःखयोरायतनं आश्रयः न स्वात्मा तदभावे
सुषुप्तिसमाध्योरात्मनि दुःखाद्यनुपलंभात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्तु तदुपलंभः स देहोपाधिकः जलाद्यवस्थामिव जलं चंद्रे दुःखादेरात्मधर्मत्वे ब्रह्मात्मवदाश्रयनाशमंतरेणासंततिदुःखो
विच्छेदायोगात् तच्छेदाय वद्रूपनाशादर्शनादिति भावः २१ ॥ ॥ ॥ ॥

यघदित्यत्राघोयच्छद्वौहेत्वर्थः यस्माच्छरीरमेवदुःखायाश्रयत्तस्मात्देही देहाभिमानीयेनयत्कर्मकरोतीतेनैवफलमश्नुते तेनयः कर्त्तासएवचिदाभासोभोक्तानत्तुप्रकृतिः कर्त्रीचि
दात्माभोक्तेतिवदन्तंसांख्यस्यावकाशोस्ति २२ जीवितंजीवनहेतुलिंगशरीरं शरीरेणास्थूलेनसहव्याप्यते तेनैवेतिस्थूलस्यलिंगादनन्यत्वमुक्तं लिंगमेवहिविरभावितंस्थूलंभवती
त्यर्थः तथाचोक्तंवासिष्टेआतिवाहिकएवायंत्वाहंशेश्चित्तदेहकः आधिभौतिकयाबुद्ध्यागृहीतःशिरभावनादिति विवर्त्तेनेतिसंसारकालेविविधेनरूपेणवर्त्तते विनश्यतश्चमोक्षे
स्थूलदेहवत्कर्त्रीदिधर्मकंलिंगमपिनश्यतीत्यर्थः २३ आविष्टाः चित्तेमग्नाः विषयायेषांते सेनवद्दवेतिलुप्तोपमासीदंतेसीदंतिचित्तस्थैर्विषयैरितिशेषः २४ स्नेहेनतिमितेन।तिल

शरीरमेवायतनंदुःखस्यचाप्ययतनंशरीरं यघच्छरीरेणकरोतिकर्मतेनैवदेहीसमुपाश्नुतेतत् २२ जीवि
तंचशरीरेणतेनैवसहव्याप्यते उभेसहविवर्त्तेतेउभेसहविनश्यतः २३ स्नेहपाशैर्बहुविधैराश्लिष्टविषयाजनाः अकृ
तार्थास्त्रसीदंतेजलेसैकतमेतवः २४ स्नेहेनतिलवत्सर्वंसर्गचक्रेनिपीड्यते तिलपीडैरिवाक्रम्यक्लेशैरज्ञानसंभवैः २५

पींडेस्तैलिकैः क्लेशैरविघादिभिः अनित्याशुचिदुःखानात्मसदेहादिषुनित्यत्वशुचित्वसुखित्वात्मत्वारोपप्रभति [२१] मिज्ञानमूलैः ततश्चाज्ञाननाशात्क्लेशोच्छेदेप्रवृत्त्याघभावेनदेहदुःखाद्यभा
वात्रिप्रश्न हेमोक्षः सिद्धः तथाचाहपादचरणाः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति २५ २५ ॥ ॥ ॥ राम० ५

पादे ३

धर्ममंचौर्यादिकलत्रापेक्षयाभार्यादियोषणार्थं धनसुखभागिनः सर्वोपापफलभागीतुएकएवायमित्यर्थः २७ पुत्रेति पथाजीवनाशेमरणेदुःखंप्राप्य तेनतथापुत्रस्य नाशा
देरुधनाशे प्रीतिनेषुममतानकार्येत्यर्थः २८ भवाभवौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये २९ सत्वतःशत्रुपकारमनपेक्ष्यउपकारकर्त्ता मित्रंपरस्युपकारमपेक्ष्यउपकारकर्ता तयोःप्रज्ञयाश्वभावे
वाशत्रुयोगेपिवादैवेसुखंलभते निर्दैवाः सत्यपिसुखसाधनेदुःखिनएवतत्क्षमाधिक्यात् सदैवा लज्जत्वभावान्सुखिनएवतत्क्षमात्यागादित्यर्थः ३० सर्वोपसुखंप्राप्तुंनालं

संचिनोत्यशुभंकर्मकलत्रापेक्षयानरः एकः क्लेशमवाप्नोतिपरत्रेहचमानव ः २६ पुत्रदारकुटुंवेषुप्रसक्ताः सर्वमा
नवाः शोकपंकार्णवेमग्नाजीर्णावनगजाइव २७ पुत्रनाशेवित्तनाशेज्ञातिसंवंधिनामपि प्राप्यतेयमहद्दुःखंदावा
ग्निप्रतिमंविभो २८ दैवायत्तमिदंसर्वंसुखदुःखेभवाभवौ असुहृद्वासुहृद्वापिसशत्रुर्मित्रवानपि सप्रज्ञः प्रज्ञयाहीनो
दैवेवलभतेसुखं ३० नालंसुखायसुहृदोनालंदुःखायशत्रवः नचप्रज्ञालमर्थानांनसुखानामलंधनं ३१ नवुद्धिर्हिदुर्मला
भायनजाड्यमसमृद्धये लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः ३१ ३१ ३१

पर्याप्ताः अर्थानांलाभेइतिशेषः ३१ जाड्यंमूढता असमृद्धयेधनादिनाशाय लोकोभोगपंचः तस्यपर्यायोनिमरिणंतत्रविषयेवृत्तांतंसिद्धांतंप्राज्ञस्तत्ववित् पर्यायरूपकारे
सान्निमीरो इचपरेक्रमेइतिविश्वः तत्ववित्मरीचिकोदकवल्लोकंपश्यन्सुखंदुःखेवाहर्षविषादौलभतेइत्यर्थः ३२

मो॰ ६ मठं निर्बुद्धिं जडं अलसं कविं दीर्घदर्शिनं भागिनं सदैवं भजते सपमेवोपनमते नन तदर्थियन्नोपेक्षा इत्यर्थः ३३ धेनुरिति पयः पातरेवे धेनुः इतरेषां तत्र ममत्ताग्रथीतस्मादेवश्यका
दधिकेसरहानकार्येत्यर्थः यथोक्तं गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि प्रासादशतादपि खट्वार्द्धं शेषाः परविभूतय इति ३४ मूढतमाः सधु शिस्थाः बुद्धेः परंगताः निर्विकल्प
९ समाधिस्थाः एधंते हि हिंव्रलमावाख्यां प्राप्नुवंति मध्ये सोमध्यतरदासंपन्नो भवति वसलविद्धुत्वैव भवतीति मसि समामाध्योर्वे दुःमभावश्रुतेः अत्र सधुमुपन्यासो दृष्टांतार्थः अनएव

वुद्धिमंतं च शूरं च मूढं भीरुं जडं कविं दुर्वलं वलवंतं च भागिनं भजते सवं ३३ धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च यपयः पिवति य
स्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ३४ ये च मूढतमा लोके ये च वुद्धेः परंगताः ते नराः सुखमेधंते क्लिश्यत्यंतरितो जनः ३५ अंतेषु
रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे अंतप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमंतरमंतयोः ३६ ३६ ३६ ३६ ३६ ३६ ॥

माध्यंदिनाः पर्द्दे तत्र पश्यतीत्यादिना मसिसमाध्योर्द्वैतादर्शनं तत्सवदामनंति सत्रमपि साम्यसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविक्षतं हीनि साम्यये सुषुप्तौ संपन्नो केवलो द्वैतादर्शनं सर्वथैक
तमिति सत्रार्थः अंतरे भेदः संज्ञातो सज्जाग्रत्स्वप्नसविकल्पसमाधिस्थः स अंतरितः भेददर्शी क्लिश्यति अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुतेः मध्यात्रेपि साधि श्रुतिभ्यः
३५ अंत्येष्विति वहुवचनं सुसिसमाधिव्यक्त्यभिप्रायं अंतयोरिति द्विवचनं तज्जात्यभिप्रायं अंतरंमध्यं ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ राम॰ ६

विवेकिनस्त्वंनरस्याअपिनक्लिश्यंतीत्याह येचेतिबुद्धिसुखंबुद्धेः परंसुखरूपसुखंप्राप्ताः अतएवद्वंद्वातीताः सुखदुःखाद्यतीताः मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वंतद्वर्जिताः अर्थी स्वार्थः अनर्थास्तद्वियोगाः ३७ अत्यज्ञंप्रतिप्राह अथयेप्राप्तिवेलंअत्यंतं ३८ अत्यज्ञंप्रतिप्राहनित्यमिति अवलेपेनगर्वेणरागमूढाः सदसद्विवेकहीनाः विचेतसः का मादिभिर्ग्रस्तचित्ताः परिभूत्यापराभवेन ३९ तर्हिमौढ्यमेवसुखदमित्याशंक्याह सुखमितिदुःखंअज्ञेयस्य उत्कर्षदुःखंमौढ्यंनश्रेयइत्यर्थः आलस्यदुःखंचापिसुखोदय मितिपाठेसुखेषुसक्तोदुःखादनुद्विग्नोहृष्टंप्रज्ञानसाधनानुष्ठानेउत्साहंप्रायेदित्यर्थः आलस्यंदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयमितिपाठेतुआलस्यंज्ञानसाधनेष्वप्रवृत्तिः दुःखं

येचबुद्धिसुखंप्राप्ताद्वंद्वातीताविमत्सराः तान्नैवार्थानचानर्थाव्यथयंतिकदाचन ३७ अथयेबुद्धिमप्राप्ताव्यतिक्रांताश्चमूढतां तेतिवेलंप्रहृष्यंतिसंतापमुपयांतिच ३८ नित्यंप्रमुदितामूढादिविदेवगणाइव अवलेपेनमहतापरिब्धाविचेतसः ३९ सुखंदुःखांतमालस्यंदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयं भूतिस्त्वेवंश्रियासार्द्धंदक्षेवसतिनालसे ४० सुखंवायदिवादुःखंप्रियंवायदिवाप्रियं प्राप्तंप्राप्तमुपासीतहृदयेनापराजितः ४१ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ४२

सुखकरंभूतिरणिमाद्यैश्वर्यंश्रियारुचःसामान्यपूजनंषिसाद्विश्रीरनत्तासत्ताप्रितिश्रुत्युक्तयाविद्यया ४० सुखदुःखसाधनेप्रियाप्रिये हृदयेनहर्षशोकमयेनअपराजि तः अवशीकृतः ४१ शोकेतिशोकमूलानिइष्टवियोगादीनिभयमूलानिअनिष्टसंयोगादीनिअविशंतित्वकार्यासाहनेनआप्नुवंति ४२ ४२ ४२ ॥

मो० ७

नपंडितमित्येनद्धि हरणोतिबुद्धीति बुद्धिः ग्रंथधारणासामर्थ्यं तद्वंतं कृतात्मनः सिद्धाप्रज्ञाऊहापोहकौशलं यस्य तं शुश्रूषुं शास्त्राभ्यासपरं अनसूयकं शास्त्रार्थे दोषदृष्टिरसूयानद्
हितं दांतं जितवाह्येंद्रियं जितेंद्रियं जितचित्तं ४३ गुणं कामादिभ्यो रक्षितं चित्तं येन स गुणचित्तः गुप्तचित्तइतिपाठेप्यनौ वियोजितः चित्तइत्यर्थः अत एव उदयास्तमयज्ञं जगद
त्पत्तिलययोः स्थानं ब्रह्म तज्ज्ञं युक्तचित्तत्वात् एते ननरं तिशोकमात्मवित् इतिश्रुत्यर्थो दर्शितः उदयास्तमयेषु तः प्राकृतमलोकहामगतिर्ज्ञतं देवासुरविनिर्गममिसर्गोडाः पठं
तितस्यार्थः शुक्लं सत्त्वं कृष्णं तमः ताभ्यां प्राप्ये गती प्रकाशावरणकार्ये मुक्तिसंसाराख्ये तज्ज्ञं देवादानदयादिरूपाः सात्विकाः वेतोहंत्नयः असुराः हिंसानंद्रादि रूपाराज

बुद्धिमंतं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकं दांतं जितेंद्रियं चापि शोको न स्पृशते नरं ४३ एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः उद
यास्तमयज्ञं हि न शोकः स्प्रष्टुमर्हति ४४ यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमेव च आयासो वा यतो मूलमेकांगमपि तत्त्यजे
त ४५ किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

स्ताामस्यचेतोहंत्नयः तासामुभयीनामपि विशेषणानि निर्गमो वहिर्भावो यस्मात्तं युक्तचित्तो हि योगबलेन मुक्तिसंसारयोः स्वातंत्र्यानन निसृष्टप्रदसद्ग्निर्वीभूतोभवत्यतस्तं शोको न
स्पृशतीति ४४ यत्तत्त्यासः एतन्मूलं कारणं आयासोटेः एकांगं शरीरैकदेशभूतमपि त्यजेत किमुत धनदारादि ४५ दारादौ ममत्वैवानर्थहेतुः परस्तत्त्यागएवसुखकरइत्याहद्वाभ्यां
पा१ सा१ किंचिदेवेति ४६ ४६ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एम०

७

कामानांविषयाणांमखे ४७ वैराग्यंस्तोतिपद्येति लोकेमानुषेदिव्यंस्वर्गमंवं तस्मात्क्रियोवैराग्यं ४८ नन्वेवंधनादित्यागेकथंदेहनिर्वाहइत्याशंक्याहदैवेति द्दृ
ष्टसुखार्थोरहितोपपन्नोव्यर्थइत्यर्थः ४९ ननुपूर्वकर्मापिदृष्टयत्नापेक्षमतआहएवमिति यथारोगारोग्यादिज्ञानिसुखदुःखानिअप्रार्थितान्येवलभ्यंतेएवमेवप्रिया

यद्यत्यजंतिकामानांतत्सुखस्याभिपूर्यते कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति ४७ यच्चकामसुखंलोकेय
च्चदिव्यंमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ४८ पूर्वदेहकृतंकर्मशुभंवायदिवाशुभं या
त्रंमूढंतयाभूरंभजतेयादृशंकृतं ४९ एवमेवकिलैतानिप्रियाण्यप्रियाणिच जीवेषुपरिवर्तंतेदुःखानिचसुखानिच ५०

प्रियापेवा १

प्रियसंबंधादीनीलाभनाशादीनिचलभ्यंतइत्यनर्थकोयत्नइत्यर्थः ५० ५० ५० ॥ ॥ ॥ ॥

मो० ८ 8

ए तां पञ्चकाममसत्वमित्यादिनाउक्तां सत्वंनिरुद्देहंयथासात्तथा । गुणान्वितो वैतस्यान्वितः जुगुप्सेत निंदेतकामान्विषयान्कामात्ह्रादात् । क्रोधंकुर्वीतेत्यपि पाठः

एतां बुद्धिं समास्थाय सत्वमास्ते गुणान्वितः सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत कामान्कुर्वीत पृष्ठतः ५०

वृत्त एष नृदि प्रौढो मनस्येष मनोभवः क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ५१ ॥

५० वृत्तो नित्यनिष्पन्नः मत्तः जन्ममरणात्मसंसारद्गुरभूतः मनोभवः कामः स एव केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणत इत्यर्थः ५१ ५१ ॥ राम० ८

पहंति त्रिविधाः कामाः स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभोग्या विषयाः तत्र स्थूलानां त्यागः संगवर्जनेन स्थवीयानेव सूक्ष्माणां वासनामयानां त्यागो वैराग्यदार्ढ्यात्तच्च विषयस्मर
णास्याप्यभावः एतानपि गुरूक्तयुक्त्यापरिसमाप्य हार्दाकाशाख्यं कारणं ब्रह्मप्रविष्टो योगी स्वत्र हि सर्वे कामाः समाहिताः पश्चे हाणिलयत्र ना लि सर्वं तत्र गत्वा विंदत इति
श्रुतेर्वर्त्तमानं त्रिलोकं तद्गतमतीतानागतं च कामजातं संकल्पमयमकालो हितं पुरो वर्त्तमानमेव पश्यन् कदाचिद्वैराग्यमांद्यात्प्रवृत्तेनानत्सानपि संहरेत् तथा च सूत्रं भगवतः
पतंजलेः स्थान्युपनिमंत्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादिति व्याख्यातं चैतद्भगवता वादरायणेन तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः स

यदा संहरते कामान्कूर्मोंगानीव सर्वशः तदात्मन्योऽनिरात्माय मात्मन्येव प्रसीदति ५८

लब्धविहितमनुपश्यंतः स्थानैरुपनिमंत्रयंते भोऽइहास्यतां कमनीयोयं भोगः कमनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरामृत्युबाधते वैहायसमिदं यानममी कल्पद्रुमाः पुण्या मंदाकिनी सिद्धा
महर्षयः उत्तमानुकूला अप्सरसो दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदम युष्मतार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरस्थानं देवानां प्रियमित्येवमभिधी
यमानः संगदोषान्भावयेत् घोरेषु संसारांगारेषु पच्यमानेन मया जननमरणांधकारे वर्त्तमानेन कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः तस्य चैते तृष्णायोनयो विष
यवायवः प्रति॥ ॥ ॥७
मि १

त्वा२

गी० २ पक्षाः सखल्वहंलब्धाशोकः कथमनयाविवशमग त्मयावंचितः ततसेवपुनः शटीमस्यसंसारार्णवेरन्मानमिंधनीकुर्यामिति स्थितिवः सद्योपमेभ्यः क्रूपराजनप्रार्थनीयेभ्यो वि
षयेभ्यइत्येवंनिश्चितमतिः समाधिंभावयेत्संगमंकृत्वा स्वमयंकुर्यात एवमहंदेवानांप्रार्थनीयइति स्मयादयंस्थितंमन्यतपास्तुनाकेशगृहीतमात्मानंनभावयिष्यतितयावा
स्यच्छिद्रांतरेष्वेकौनित्यंयत्नोपचर्यः प्रमादोलब्धविवरःक्लेशानुन्नमयिष्यति ततश्च पुनरनिष्टसंगइति तस्मात्सर्वशः सर्वानत्रिविधानपिकामान्संहरेत् कूर्मोंगानीतिदृ
ष्टांतः कामानांस्वरूपादन्यत्वंस्वाधीनोत्पत्तिप्रलयत्वंचदर्शयति यदाकामान्सर्वान्संहरेत्तदाअप्रमात्माहंत्वत्पथगोचरोजीवः आत्मन्येवस्वप्नेनसर्वोपाधौत्स्वरूपे ख ४
6 एवआत्मज्योतिःप्रत्यगभिन्नंचिन्मात्रंपश्यति अयमर्थः यथाजागरेघटंसूर्यादिज्योतिषापश्यतिगाढांधकारेतवाचैवज्योतिषापश्यति स्वप्नेतुआलोकेंद्रियज्यो
तिषोरभावान्महामनोमयस्यघटस्यचत्वगात्मज्योतिषैवप्रकाशइतिप्र साधितंज्योतिर्ब्राह्मणेअत्रायंपुरुषः स्वयंज्योतिरिति तेनतत्रकरणाभावेसिद्धेसुषुप्तौ
वासनामयस्यप्रपंचस्यापिनाशेदृश्याभावाद्ब्रह्मात्रंप्रकाशतेएवंसमाधावपिसंप्रज्ञातेकरणाभावः असंप्रज्ञातेकरणयोरभावात्स्पष्टत्वनिष्टत्वौ दृश्यात्रेशि
ष्यतेइति प्रसीदंतीतिपाठेकार्यकरणसंपर्कजंकालुष्यंत्यजतीत्यर्थः कर्म ५८ ॥

एम० २

किंचिदेवममत्वेनेतिश्लोकंकेचिदिह पठंति नदामधुमत्वांयोगक्षेमोउपस्थितेषुविषयेषुवैराग्यार्थमिदंवचनमितिज्ञेयं ५३ असंप्रज्ञातावस्थामेवप्रपंचयतिद्वाभ्यां न
बिभेतीति धीह्रीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेः भयादेर्मनोधर्मत्वान्मनसश्चलीनत्वात्प्रदाहिरहितः स्थाणुवदचंचलोभवतितस्मात्अन्येजनाः नबिभ्यति अयंचब्रह्मसंपद्यते
तथाचश्रुतिः यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टेत तामाहुः परमांगतिमिति ५४ समंव्यावहारिकंदेहादि अनंतंस्वप्रसबीजसमाधिकालिकंप्राति

किंचिदेवममत्वेनयदाभवतिकल्पितं तदेवपरितापार्थंसर्वंसंपद्यतेतदा ५३ नबिभेतियदाचायंयदाचास्मान्नबिभ्यति यदाने
च्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ५४ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाशोकानंदौभयाभये प्रियाप्रियेपरित्यज्यप्रशांतात्माभविष्यसि ५५
यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ५६ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः योसौ
प्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतःसुखं ५७ अत्रपिंगलयागीतागाथायाँयंतिपार्थिव यथासाकृच्छ्रकालेपि लेभेधर्मंसनातनं ५८
संकेतेपिंगलावेश्याकांतेनासीद्विनाकृता अथकृच्छ्रगताशांतांबुद्धिमास्थापयत्तदा ५९ ॥ ॥ ॥

गा२

भासिकंचदेहादिप्रशांतात्मापक्वकषायःशांतःउपरतःआत्माविज्ञेयस्सप्रशांतात्मा ५५ तुर्यस्यैनावस्थामाहयदानेति पापकंहिंसनं ५६ एषास्थितिः त्वस्मात्त्यागेनैवलभ्ये
त्यास्याप्यैकार्थकमाहयादुस्त्यजेत्यादिना ५७ कृच्छ्रकालेदुःखकालेसनातनंधर्मंनिष्प्रपंचसिद्धयोगं ५८ संकेतेइतिआस्थापयत्अवस्थापितवती तीव्रदुःखमेववैराग्यहे
तुरितिभावः ५९ ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गी० १० ५

उन्मत्ताविकारवती अनुन्मत्तं निर्विकारं कांतं स्वामिनं मंतपामि एणं अन्ववसं वसत्याच्छादने आर्षः परस्मैपदः अहंकारधर्मकामादिकमनुलक्ष्मीकृत्य आच्छादितवती अंति
केत्वस्यकोशेरमणं आनंदप्रदं एषएवानंदयतीतिश्रुतेः मरणामित्यपपाठः ६० एकाश्चविधेवस्थूणा नवविधारकायस्मिंस्तत् एकस्थूणं नवश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबु
द्धिकामकर्माणि विषयद्वाराश्चिद्द्वाराणि यस्य तत् नवद्वारं पिधास्यामि विद्याकवचेनाच्छादयामि अगारमिव चिदात्मोपलब्धिस्थानं देहादिसंघातं का हीति विभेदजनकैः ज्ञानेनाश
मात्यंतिकं गते आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसंतं कः करिष्यतीति विष्णुपुराणोक्तेर्दर्पणापगमे बिंबप्रतिबिंबयोरिवाविद्यानाशे ईशजीवयोर्भेदाभावोत इह हा हा काशेऽप्यापां तेवि

पिंगलोवाच उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कांतमन्ववसं चिरं अंतिके रमणं संतं नैनमध्यगमं पुरा ६०
एकस्थूणं नवद्वारमपिधास्याम्यगारकं
का हि कांतमिहायांतमयं कांतेति मंस्यते ६१
अकामां कामरूपेण धूर्ता नरकरूपिणः नपुनर्वंचयिष्यंति प्रतिबुद्धास्मि जागरमि ६२

स्मात्रस्वरूपेणाविर्भवंतं स्वात्मगतमपीशं अयं कांत इति कामं स्पर्शनेन कापीत्यर्थः तथाचश्रुतिः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति विद्यावस्थायां भेदमंतव्याभावेन भेदमप
वदति कांतेति संधिरार्षः ६१ आकामां आत्मलाभेन सर्वकामावाप्तेः निरिच्छां [illegible] कामरूपेण प्रतिबुद्धा ज्ञातात्मतत्त्वा जागर्मि जागर्मि अविद्यानिद्रोच्छेदस्तत
ज्ञाततत्त्वा न विषये रमामीत्यर्थः ६२ ६२ ६२ ६२ ६२ ॥ गी० १०

अनर्थः धनाद्याशया दैवात्स्वयं तदेव स्वर्थो भवेत् आशायाः निरवयोच्छेदहेतुत्वेन स्वायापि स्मात् तत्र हेतुः दैवात् देवस्यानुग्रहात् निरीश्वरवादिनमप्यनुमन्तान् निरीश्वरवादितमप्यनुरुध्याह सर्वं कृतेन
वेति निराकारा निर्विषयज्ञानरूपा ६३ सुखमिति नैराश्यमेव परं सुखं मोक्षाख्यपरमसुखप्रापकं अशनं भोजनं आशः विषयभोगतृष्णाहिता मनाश्यं भोगार्थं हि धनाद्याशा भोगस्पृहा गुच्छि

अनर्थो हि भवेदर्थो दैवात्सर्वं कृतेन वा संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेंद्रिया ६३ सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखं आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिंगला ६४ भीष्म उवाच एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखी ६५ इति महाभारते मोक्षधर्मे पिंगलगीताध्यायः युधिष्ठिर उवाच अतिक्रामति कालेस्मिन् सर्वभूतक्षयावहे किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं पितुः पुत्रेण संवादं तं निबोध युधिष्ठिर २ द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ३ ॥ ॥ ॥

एतैरन्यैश्च पर्यवस्थापितः स्वेन निष्ठां प्रापितः ६५ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु सेनजिन्नीतार्थप्रकाशः षष्ठमोध्यायः अतिक्रामति पूर्वे जिताशो भोगेच्छुः स्यादित्युक्तं संप्रत्यत्र
कालविलंबो न कर्तव्य इत्याहाध्यायेनानेनातीति अतिक्रामति जरारोगादिभिः नृणां पराभवं कुर्वीति श्रेयः प्रशस्ततरं १२ २ । ॥ ॥ ॥

मो० मोक्षधर्माणामर्थेषुकुशलः विचक्षणःऊहापोहकुशलः ४ यथार्थयोगं फलसंबंधमनतिक्रम्य ५ मुनिर्ध्यानभिक्षुः ६ अभ्याहते मृत्युनाभितः ताडितोपरिवारितेजरयाआक्षेपरिता
११ पितापितरइतिजीर्णः पाठः अमोघासुअफलैरात्रिषु ८ अहोरात्राश्चापीतिपाठेअहइतिखेदेवाशब्दः स्वार्थीमिन्तम: यांत्येवन तिष्ठंतीत्यर्थः ९ नतिष्ठतिअत्रापिनक्षणेन

सोब्रवीत्पितरंपुत्रः स्वाध्यायकरणेरतं मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्वविचक्षणः ४ पुत्रउवाच धीरः किंस्तातकुर्यात्प्र
जानन्क्षिप्रंह्यायुर्भ्रश्यतेमानवानां पितस्तदाचक्ष्वयथार्थयोगंममानुपूर्व्यायेनधर्मंचरेयं ५ पितोवाच वे
दानधीत्यब्रह्मचर्येणपुत्रपुत्रानिच्छेत्पावनार्थंपितॄणां अग्नीनाधायविधिवच्चेष्टयज्ञोवनंप्रविश्याथमुनिर्बुभूषेत् ६
पुत्रउवाच एवमभ्याहतेलोकेसमंतात्परिवारिते अमोघासुपतंतीषुकिंधीरइवभाषसे ७ पितोवाच कथमभ्याहतोलो
कः केनवापरिवारितः अमोघाःकाःपतंतीहकिंनुभीषयसीवमां ८ पुत्रउवाच मृत्युनाभ्याहतोलोकोजरयापरिवा
रितः अहोरात्राःपतंत्येतेननुकस्मान्नबुध्यसे ९ अमोघारात्रयश्चापिनित्यमायांतिं यदाहमेतज्जानामिनमृत्युस्तिष्ठ
तीतीह १० ॥ यांति

अबीणयाति ज्ञानेन अपिहितः अनाच्छादितः ज्ञानकवचस्यहिमृत्युभयंनास्ति अहंततरहितःकथंमोहिजेयमित्यर्थः अपिशब्दस्यभागुरिमतेन अकारलोपंकृत्वानकसमासः जालेनापिहित
इतिपाठेजलेनअकारलोपादिजालेनमायावरणेनअपिहितःआच्छादितः १० राम०
११

११ वंध्यं निष्फलं यदा मृत्युरभ्येतीति तदा कः सुखं विंदेतेति संबंधः १२ पुष्पाणि काम्यकर्मफलानि मेषीणामार्तवानि अन्नं विनापसर्पतां स्त्रीसंगे प्रवृत्तमदर्शनात् विविक्तं
देशं त्यक्त्वा हृष्टा आघ्राणेन चरणं मेष १४ अनित्यं खल्विसन्नानिमित्तमिति पाठे आपरियत्नावधारणाकारणहीनं १६ मोहेनेति एषां पुत्रादीनां सुप्तं व्याघ्रं महौघं वेति पाठे

सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापिहितश्चरन् रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ११ तदैव वंध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः गा
धोदके मत्स्य इव सुखं विंदेत कस्तदा १२ अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं पुष्पाणीव विचिन्वंतमन्यत्र गतमानसं १३ वृकीवोर
णमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वां कालोऽत्यगादयं १४ अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति श्वः कार्यमद्य कुर्वी
त पूर्वाह्णे चापराह्णिकं न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाकृतं १५ को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति युवैव धर्मशीलः स्या
दनित्यं खलु जीवितं १६ कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखं मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः १७ कृत्वा कार्यमकार्यं
वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति तं पुत्रपशुसंपन्नं व्यासक्तमनसं नरं १८ सुप्तं व्याघ्रो मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति संचिन्वानकमेवैकं कामाना
वितृप्तकं १९ व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतं २० ॥ ॥ ॥

सुप्तं सैकते महौघा महानदी आकालप्रस्रवती १८ संचिन्वानकं कुत्सितं संचिन्वानं संग्रहीतारं १९ कार्यं कर्तुमिष्टं अन्यत्कृताकृतं अर्द्धकृतं हा तस्मा २० ॥ ॥ ॥

मो० १२

12

फलेनघासंयेनतंफलमप्रासंनरंश्चाप्राप्तकर्मफलमित्यर्थः कर्मसंज्ञितंवर्णाश्रमादिकमनुरूपसंज्ञावंतं २३ हृयेनसंचितकजरारोव २४ एवंपुत्रादिषुवैराग्यमुक्त्वातेषांमामनप्याह
नमोगिति ग्रामेष्वादिसंघेरतिरसक्तिरेवमस्तोमुखेनतवासमंत्रं गोष्ठमिवगोष्ठंवासस्थानंअरण्यंविविक्तदेशः नहिदेवानामिंद्रियाणांगवांगोष्ठमिवबंधनस्थानं गृहेमस्काष्
कांतेध्यानपरोभवेदित्यर्थः २५ यांतिमुक्तिमितिशेषः २६ हिंसयति हिंसांकारयतिनकारोतिचेत्यर्थः हेतः श्राद्धादिनिमित्तंनैः कर्मीहेतुभिरितिपाठेपिसएवार्थः जीवि

एवमीहासंवासक्तेहृतांतः कुरुतेवशे कृतानांफलमप्रासंकर्मणांकर्मसंज्ञितं २१ क्लेशापणगृहासक्तमसरारदापगच्छति दुर्वेलंच
लवन्नेचसृरंमोहंजडंकर्विं २२ अप्रासंसर्वकामाय्यनिमसरारदापगच्छति मृत्युर्जराचव्याधिस्तुः रंचानेकाकारणं २३ अनुषक्तंप
दारेदेहेकिंत्वस्यरवतिष्ठसि ज्ञानमेवांतकौतेपनराचान्वेतिदेहिनं २४ अनुषक्ताहृयेनैतेभावाः स्याद्यसंगमाः २४ मत्तोवीरगृहमेतहेया
ग्रामेवसतोरतिः देवानामेषवैगोष्ठयदरण्यमितिश्रुतिः २५ नीवंबधतीरज्जुरेषपाशामेवसतोरतिः छित्वैनांकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृ
तः २६ नहिंसयतियःप्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः जीवितार्थोपनयनैः कर्मभिर्नसवध्यते २७ २७ २७

तेनमर्थीशिवअपनयंतितैः हिंसांतेनादिभिः प्राणिभिः मनहिंस्यंतेनिमित्ताभावात् पथोक्तंवैस्णवैः यः परस्नपापानिचिंतयत्यात्मनोयथा तस्यपापागमस्तातहेत्वभावान्नवि
द्यतइति कर्मभिर्नेसवध्यतइतिपाठेमनोवाक्कायजैरयध्यानमयपरुषोक्तिशस्त्रपातनादिभिः नवध्येनसंवंधनप्राप्नोति वध्यतइतिसशार्थः पाठः योहिंसंयच्छतिप्राणानितपपाठः २७ राम०
१२

अनर्थः धनाद्याशया वेक्षणं तदेव अनर्थो भवेत् आशायाः निरन्वयोच्छेदहेतुत्वेन च धनाद्याप्राप्तेरपि सा तत्र हेतुर्दैवात् देवस्यानुग्रहात् निरीश्वरवादितमम अनुग्रहात् निरीश्वरवादितमम अनुरुध्याह पूर्वकृतेने
ति निराकारा निर्विषयज्ञानरूपा ६२ सुखमिति नैराश्यमेव परं सुखं मोक्षाख्यपरमसुखप्रापकं अशनं भोजनं आशः विषयभोगतदर्हितामनाशा भोगार्थैर्हि धनाद्याशाभोगत्यागादुच्छिद्यत इ

अनर्था हि मे सर्वे दैवात्पूर्वकृतेन वा संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेंद्रिया ६२ सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखं आशाम
नाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिंगला ६४ भीष्म उवाच एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखी
६५ इति महाभारते मोक्षधर्मे पिंगलागीताध्यायः युधिष्ठिर उवाच अतिक्रामति कालेस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे किं श्रेयः प्रतिपद्ये
त तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर २ द्विजाते
: कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ३ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

सुखी पर्यवस्थापितः आत्मतत्त्वनिष्ठां प्रापितः ६५ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे सुसेनजिद्गीतायां प्रकाशः प्रथमोध्यायः अतिक्रामतीति एवं जिताशो मोक्षं लब्धुं देहेति तत्र क्रमं सूचयति
तत्र कालविलंबो वा न कर्तव्य इत्याह अध्यायेन अत्रतीति अतिक्रामति सर्वरोगादिभिः नृणां पराभवं कुर्वति श्रेयः प्रशस्ततरं १ २ २ २ २ २

अनवद्धिरनित्यफलैः क्लेशप्रदैः शरीरत्यागैः यथा कश्चित्पिशाचः शासंघासंशरीरं पूर्वं पूर्वं वासनावशात् विषयान्भुंक्ते तथा दिनात्मनः पुत्रहीनस्त्तिनहृदयस्थाद्दिशरीरमात्मदेहत्वेनप
श्यनकथं नाशयमित्यर्थः क्लेशैरपिपाठः ३३ यस्यवागादिपंचकं ब्रह्मणिमणि हितं समर्पितं सर्वं ब्रह्मप्राप्नुयात्मतं च सर्वपरमवाप्नुयादित्तिमूलपाठः ३४ विद्याग्रंथज्ञानं
बाह्याकारचरमंतः करणाहृत्तिश्चज्ञानापरपर्याया ३५ आश्रमकर्मपित्राशोकं निरस्यतीति आत्मनेति आत्मनिब्रह्मणि आत्मना ब्रह्मस्वरूपेण जातनमित्रामातति आ

प्रभुपत्नैः कथं हि त्वेमीदृशोपृष्टुमर्हति अनवद्धिरिवप्राज्ञः क्लेशप्रदैः पिशाचवत् ३३ यस्यवाङ्मनसीस्यातां सम्यक्प्रणि
हिते सदा तपस्त्यागस्त्वयोगश्च स सर्वमवाप्नुयात् ३४ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्तिसत्यसमं तपः नास्तिरागसमं दुःखं नास्ति
त्यागसमं सुखं ३५ आत्मन्येवात्मनाजात आत्मनिष्ठोऽप्रजोपिवा आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ३६ नैता
दृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्दंडनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ३७ किं ते
धनैर्बांधवैर्वापि किं ते किं ते दारैर्ब्राह्मणयो मरिष्यसि आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्वगताः पिता च ३८ ॥

त्मनिष्ठो ब्रह्मभूतः अप्रजोनप्रसः वाशब्दस्वार्थे आत्मन्येव ब्रह्मण्येव भविष्यामि न प्रजायापायोपुत्ररूपेण प्रजासंततिः ३६ एकता एकाकित्वं शीलं स्वाध्यायनीयंदंडं दंडनिधानं वा
मनः कायैर्हिंसात्यागः ३७ गुहां बुद्धिं ॥ ३८

३९ द्वितीयः सुवैवमोक्षार्थे यतेतेत्युक्तं तत्र मोक्षसाधनं यज्ञादि ह्याराधनमेव निर्धनानां तदुर्लभो मोक्ष इति मत्वाह एवं चेध्धनिन इति धनिनां कः किंरूपः केन प्रकारेण चशब्ददुःख
योर्मुक्तिसंसारयो रागं मकथंच निर्धनानां सुखदुःखागमस्मर्थः स्वतंत्रिणा इति पाठे स्वशास्त्रानुसारि णः १ अत्रनलसत्वनाशोस्ति तेन त्यागेनैकेअमरत्वमानसुरितिक्रत्यनु
सारात्स्व किंचनाएवमुक्तं तेनतन्धनिन इत्यन्तरइति अत्रापीतिशं आत्मसुखं तेनपाकः रागद्वेषादिरहितान्निर्मलः तेनसंपाकेनयद्गीतं मांप्रतिकश्चिदब्रवीदितिद्वयोः संबंधः २ ॥

भीष्मउवाच पुत्रस्येतद्वचः श्रुत्वा यथाकार्षीत्पितानृप तथात्वमपिवर्त्तस्व सत्यधर्मपरायणः ३९ इतिमहाभारते शांतिपर्व
णि मोक्षधर्मेषुपितापुत्रसंवादः समाप्तः युधिष्ठिरउवाच धनिनोवाधनायेचवर्त्तयंते स्वतंत्रिणः सुखदुःखागमस्तेषांकः
कथंवापितामह १ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं शंपाकेनेहमुक्तेनगीतंशांतिगतेनच २ अ
ब्रवीन्मांपुराकश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमास्थितः क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेनबुभुक्षया ३ उत्पन्नमिहलोकेवैजन्मप्रभृति
मानवं विविधान्युपवर्त्तंतेदुःखानिचसुखानिच ४ तयोरेकतरेमार्गेयदेनमभिसंनयेत् नसुखंप्राप्यसंहृष्येन्नासुखं
प्राप्यसंज्वरेत् ५ ५ ५ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुचैलेन कुवस्त्रेण निर्धन त्वाद्गात्राच्छादनहीनः ४ अभिसंनयेत् दैवं यदि प्रापयेत् तर्हि न त्रुष्येत् हिमाग्निना संबंधः मार्गे इति पथ्यमानतपाठे तसंनयेत प्राक्रपात ५ ॥ ५ ५ ॥

पै १

मो०
१५

14

नवेइति कामादिधर्मवानात्मा चित्तं कं आत्मा कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्धीर्ह्रीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव मनसा इति श्रुतेः त्वं न स्वरूपेणात्र कामात्मापि मनस्त्वात
त्मात्म्यां त्याततायः पिंडवत्तकामात्मेव सन् धुरं धर्मध्येयं गगणाभारे वोढुं श्रेयः मोहं प्राप्नोति न च राज्ञितामभिमुखो भव यतस्त्वं किं हेतुः आत्मन इशित्वस्य न ईशेन ईश्वरो भ
वसि उपालंभो यतो न चित्तस्य स्वाधीनत्वात् श्रेयस्त्वाचरेदित्यर्थः ६ नास्ति किंचन धनदारादि कं यस्य सः अकिंचनः परितः पतन् गच्छन् अनिकेतः स्वैरं तिष्ठ इत्यर्थः ७

नवेचरसिपश्येच्छ आत्मनो वायदीच्छसि अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ६ अकिंचनः परिपतन् सुखमास्वादयिष्यसि
अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव ह ७ आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयं अनमित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभो म
तः ८ अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वतः अवेक्षमाणस्त्रीन् लोकान् न तुल्यमिह लक्षये ९ आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतो
लयं अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकं १० आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयं नित्योद्विग्नो हि धनवान् मृ
त्योरास्यगतो यथा ११ नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः प्रभवंति धनत्यागाद्विमुक्तस्य निराशिषः १२ ॥ ॥

पथ्यं मोक्षमार्गादनपेतं अनामयं निर्विघ्नं अनमित्रपथः शत्रुवर्जितः पंथाः दुर्लभः कामिनां सुलभः पारतंत्र्याभावात् ८ उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य १० गुणाधि
कामेवाहमाकिंचन्यमेवेति ११ न चारिष्टं इत्यत्र न चादित्य पाठः अरिष्टश्चोरादुपद्रवः १२ ॥ ॥ ॥ एम०

१५ ॥

अनुपस्त्रीरोशय्याही नेमृतलेशोनेतं उपधानं शीर्षोपधानं १६ अभिजातः उत्तमवंशस्थः ३७ त्रिभिः धनरूपकुलैः भोगान्भोग्यध नादीन्विसृज्यव्ययीकृत्येतिसार्द्धश्लोकः
परस्वानामादानं चौर्यं १८ प्रतिषेधंति दंडयंति लुब्धाः व्याधाः १९ स्पर्शजानि दाहच्छेदादीनि २० तेषां ध्रुवाणां अवश्यंभाविनां परमदुःखानां बुध्या ज्ञानेन भैषज्यं

तं वै सदाकामचरमनुपस्त्रीरोशशयिनं बाहुप्रधानं शाम्यंतं प्रशंसंति दिवौकसः १३ धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः
क़२ तिर्य्यक्प्रेक्षी शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः १४ निर्दहन्नधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्म
हीं १५ श्रियाह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणं सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः १६ अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च
विंदति अभिजातोस्मि सिद्धोस्मि नास्मि केवलमानुषः १७ इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रमाद्यति संप्रसक्तमना भोगान्वि
सृज्य पितृसंचितान् परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते १८ तमतिक्रांतमर्यादमाददानं ततस्ततः प्रतिषेधंति राजानो लुब्धा
मृगमिवेषुभिः १९ एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं विविधान्युपपद्यंते गात्रसंस्पर्शजान्यपि २० तेषां परमदुःखानां
बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् लोकधर्म्ममवज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह २१ नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विंदते परं नात्यक्त्वा चाभयः शे
ते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भवेत २२ ॥ ॥ ॥ तत ३॥ ॥ ॥

प्रतीकारं कुर्यात् किं कृत्वा अध्रुवैर्देहादिभिः सह लोकधर्मं पुत्रैषणा दिरूपं अवज्ञाय धिक्कृत्य २१ २२ २२ २२ ॥नाममोक्षव्याख्यानराणप नमःठ॥ ॥
तै१

मर २३ शम्याकगीतान्तरीयः ईहमानइतिपूर्वंधनस्यमोक्षहेतुत्वंनिरस्तंतत्रीवनहेतुत्वंतप्रत्यक्षंअतोजीवनायसमारंभान्कृषिवाणिज्यदानाद्यारंभान्ईहमानःकर्तुमिछन्योध
नंनलभमानःतृष्णाभिभूतश्चसकिंकुर्यात्पनेतैवबाधनार्थंउतउपरमेतैवंवा रंभादित्यर्थः आद्यैवैयर्थ्यात्अंत्येदेहनाशापाताच्चमोक्षसाधनेविघ्निंतंभवतिअतःतयोर्म
ध्येकिंश्रेयइतिभावः १ सर्वत्रलाभालाभमानापमानादौसाम्यमवैषम्यंसर्वसाम्यं अनायासः धनाद्यर्थंश्रमाभावः निर्वेदोवैराग्यं अविविधित्साकर्मणिइछाभावः विधि

15

इत्येतद्धास्तिनपुरेब्राह्मणेनोपवर्णितं शंपाकेनपुरामत्यंतस्मात्यागःपरोमतः २३ इतिमहाभारतेपर्वणिमोक्षधर्मेषुशम्याक
गीताध्यायः युधिष्ठिरउवाच ईहमानःसमारंभान्यदिनासादयेद्धनं धनतृष्णाभिभूतश्चकिंकुर्वन्सुखमाप्नुयात् १ भीष्मउ
वाच सर्वसाम्यमनायासःसत्यवाक्यंचभारत निर्वेदश्चाविविधित्साचयस्यस्यात्ससुखीनरः २ एतान्येवपदान्याहुःपंचवृद्धाः प्र
शांतये एषस्वर्गश्चधर्मश्चसुखंचानुत्तमंमतं ३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं निर्वेदान्मंकिनागीतंतन्निबोधयुधिष्ठिर ४

त्सेतिपाठेश्रवणादीछालाभादौविषमेरागादिस्ततःप्रवृत्तिस्ततआयासस्ततःसत्यत्यागइतिएतानित्यक्त्वैवसुखीस्यात्नत्वन्यथादेहनिर्वाहस्त्वारब्धकर्मायत्तैरेवान्नादिभिर्भवि
ष्यतितस्मादुपरमएवश्रेयानित्यर्थः २ पदानिपदनीयानिआश्रयणीयानिप्रशांतयेमोक्षाय एषइतिविधेयापेक्षंलिंगैकत्वंस्वर्गादिसाधनत्वात् ४ ॥ ॥ एम०
१५

भग्नेहः भग्नाशः मथेचेष्टेवा दम्यौ दमनयोग्यौ गावौ वत्सतरौ ताभ्यां सहितं युगं शकटाद्विधुरितं योजितं तिर्यक्काष्टं यस्मात्तयो गौवौ युज्येते ५ स संवद्धौ युगांतयोः सम्य
ग्योजितौ दमनाय चासंवद्धा विति पाठे दमपि चात्र संपतौ ६ स्कंधदेशं संप्राप्तयोः सतो रितिसंवंधः उत्क्षिप्य तत्ताभाजनहृयवहुपरिमृमेनीत्वा ७ अविहितं दैवेनानुपस्थापि

ईहमानो धनं मंकिर्भग्नेहश्च पुनः पुनः केनचिद्धनशेषेणाक्रीतवान्दम्यगोयुगं ५ स संवद्धौ वृतौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ उष्ट्रमासी
नमुष्ट्रं मुध्येन समहसैवाभ्यधावतां ६ तयोः संप्राप्तयोस्तस्य स्कंधदेशममर्षणः उत्थाप्योत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ७ क्रीयमा
णौ ततो दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना । प्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मंकिस्तत्राब्रवीदिदं ८ न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितं धनं युक्तेन
श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ९ कृतस्य पूर्वं चानार्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः इमं पश्यत संगत्या मम दैवमुपप्लवं १० ॥ ॥

तदीहितं एष्टुं ईहितमिति पाठे प्राप्तुमित्यध्याहारः श्रद्धया फलप्राप्तिनिश्चयेन ईहां चेष्टां ९ कृतस्य पूर्वं चानार्थैरिति पाठे चैर्नानाकृतस्य पृथक्कृतस्य युक्तस्य चावहितचित
स्यानुतिष्ठतोर्थप्राप्त्युपायान् संगत्या दम्योष्ट्रसंबंधेन दैवं देवेन ईश्वरेण निर्मितं १० ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
१६

16

उपप्लवमेवाह उपमेति उपसमीपम् उत्क्षिप्तगतिवेगात् उत्प्लुतो न्स्तुत्य विषमेणाहृत्तेनादम्यौ गच्छतः काकतालीयं दैवकृतं संगमं उत्क्षिप्य धावतः स्कंधे संलग्नमेणास्कंधः
उन्माथेनेव जंबुकमित्यपि पाठः तालः करतलयोः शब्दजनकः संयोगः तस्मिन् क्रियमाणे उत्पन्नकाको दैवात् तत्र तालस्य कांतो भूत्वा तदेव तत्काकतालीयमित्युच्यते
काकस्पर्शसमकालं तालफलस्य संहकस्य वा पतनं तद्दिष्टमन्ये मेषयोर्युध्यतोः परस्परं शिरः संघट्टः उन्माथः तेन दैवात् तन्मध्ये प्रविष्टो जंबुकोऽतिपीडनात् समार तदपि काकतालीयम्

उपसम्पाद्यमेदम्यौ विषमेणैव गच्छतः उत्क्षिप्य काकतालीयमुन्माथेनेव जंबुकः ११ मणीवोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ मम शु
द्धं हि दैवमेवेदं हठे नैवास्ति पौरुषं १२ यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते १३ तस्मान्नि
र्वेद एवेह गंतव्यः सुखमिच्छता सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने १४ अहो सम्यक् शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता प्र
तिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् १५ यः कामानाप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते १६

स्थानमेव तथ्यलमिति सर्वः ११ मणीवेति वाशब्द इवार्थे हठे नैव मम निर्बंधे वा पौरुषमस्ति न तत्रैव हि स्यर्थः १२ उपपद्येत यदि लोके दृष्टं तेन पौरुषास्ति चेत् पुरुषेण तर्हि प्र
लब्धभिचारात् तदपि दैवायत्तमेवोपपद्येत न स्वातंत्र्येणेत्यर्थः १३ निर्वेदं क्लीवत्वमार्षं गंतव्यं स्वावलंब्य निराशः निरालाशः न्यर्थ्यस्तस्य साधने चेति समाहारः एम०
१६

विधित्सानां धनाद्यर्थचेष्टानां गतः पूर्वैः पूर्वं गतः प्राप्तो गतपूर्वः १७ हे कामुक कामादिधर्मवन् हे मनः मानसेत्यपि पाठः निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य शाम्य शमं गच्छ निकृतः वंचितः
प्रवृत्तिर्नैष्फल्यात् १९ मोक्ष्यसे मक्ष्यसे २० क्रीडनकः क्रीडामृगं जातु कदाचित् प्रेष्यतां दासं कामाभावे कोपि कस्यचिदपि न प्रेष्यः स्यादित्यर्थः २१ अंतं नाप्नुवन्

नांतं सर्वविधित्सानां गतपूर्वोस्ति कश्चन शरीरे जीविते चैव तृष्णा मंदस्य वर्द्धते १७ निवर्त्तस्व विधित्साभ्यः शाम्य निर्विद्य कामु
क असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे ततः १८ यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक १९
संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः कदाचिन्मोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक २० अहो नु मम बालिश्यं योहं क्रीडनकस्तव किं
नैवं जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् २१ न पूर्वे नापरे जातु कामानामंतमाप्नुवन् त्यक्त्वा सर्वसमारंभान् प्रतिबुद्धोस्मि जाग्र
मि २२ नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढं यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते २३ जानामि काम त्वां चैव यच्च किंचित्प्रियं तव त
वाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखं २४ काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि
२५ ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिंता च भूयसी लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा २६ ॥ ॥ ॥ ॥

अतो हेतोस्त्यक्त्वा २३ प्रियं जायादि २४ न भविष्यसि २५ ईहा लिप्सा चेष्टा वा न सुखा धनस्य धनायेत्यर्थः लब्धे चिंता नाशभयात् यथा मृत्युस्तथा दुःखकृत् अग्रेपि
फलं संदिग्धं २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामः

मो०
१७
17

१२

परित्यागेनेह सम्यक् स्वल्पापारेनापि न लभते मार्गमिति गम्यते येनैक्षोपायोन लभत इति पाठे परेभ्यः सेव्यमानेभ्योपि २७ अनुत्तुंगुल तस्मात् हिंकतमहिलापनं मत्वाशः एत
त्तस्मादध्याख्यं प्रतिबुद्धोस्मि अत्तो मा संसज इह कामेति शेषः २८ भूतग्रामोयात्त स्वकारणं गतिवं च त्वमस्त्विति सर्थः २९ पुष्पात्तु अनात्मसत्त्व अहंकारादि सुराजसतामसे
षु सत्त्वं सत्त्वगुणं वनमेवेति पाठे वनं ब्रह्म परिग्राह्मं ब्रह्मपरिग्राह्मं वा ३० देहेनत्यापि मनसि त्वमुंडरीकस्थे पश्यन् हेतौ शतप्रत्ययः ऐकात्म्य दर्शनाये सर्थः योगेविष्य

परित्यागेन लभते तत्तोरुः स्वंतरं तु किं नच तत्प्रतिलब्धेन भूय एव च मार्गति २७ अनुत्तमुलमेवार्थः स्वादुगांगमिवोदकं मद्विलापनमेतत्त
प्रतिबुद्धोस्मि संत्यज २८ यद्भूमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखं २९ न प्रष्माद्विद्भमेवीति
: कामलोभात्तु सारिषु तस्मादुत्सृज्य कामान्वै सत्त्वमेवाश्रयाम्यहं ३० सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मनः योगे बुद्धिं श्रुतेसत्त्वं मनो
ब्रह्मणि धारयन् ३१ विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः यथा मां त्वं पुनर्नैव दुः खेषु प्राणिधास्यसि ३२ नयादृमे वरा
न्न सगतिरन्या न विद्यते तस्माशोकस्य मार्गं हित्वं कामप्रभवः सदा ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

ये बुद्धिं करिष्यामीति निस्त्वं स्वं कुर्वन्स्कात श्रवणादौ सत्त्वं स्व कार्यं चित्तं धारयन् मनस्य ब्रह्मणि ऐक्यमायेन धारयन् विहरिष्यामीत्यादिर्भितासंबंधः ३१ अनासक्तो निर्मम इति ग हेषु राम
ग हितम मुक्तं ३२ नमायोगे बुद्धिमितु त्यागेरमा ३३ ॥ ॥

अध्यायो २

१२

अथ धनेइतिच्छेदः संधिरार्षः ३५ धनमस्यास्तीति ३७ अनलोग्निरिवेत्यर्थः ४० सहामिइतः इदंसोढवानस्मि ४१ मनोगतीः मनसोवृत्तीः एतेनसमाधिमनुष्ठास्य इत्युक्तंभवति

धननाशोधिकंदुःखंमन्येसर्वमहत्तरं ज्ञातयोह्यवमन्यंतेमित्राणिचधनाच्युतं ३४ अवज्ञानसहस्रैस्तुदोषाःकष्टतराधनेधनेसुखकलाया
तुसापिदुःखैर्विधीयते ३५ धनमस्येतिपुरुषंपुरोनिघ्नंतिदस्यवः क्लिश्यंतिविविधैर्दंडैर्नित्यमुद्वेजयंतिच ३६ मंदलोलुपतादुःखमितिबुद्धं
चिरान्मया यद्यदालंबसेकामतत्तदेवानुरुध्यसे ३७ अतत्वज्ञोसिबालश्चदुस्तोषोपूरणोनलः ३८ नैवत्वंवेत्थसुलभंनैवत्वंवेत्थदुर्लभं पा
तालइवदुःपूरोमांदुःखैर्योक्तुमिच्छसि ३९ नाहमद्यसमावेष्टुंशक्यःकामपुनस्त्वया निर्वेदमहमासाद्यद्रव्यनाशाद्यदृच्छया ४० निर्वृतिं
परमांप्राप्यनाद्यकामान्विचिंतये अतिक्लेशान्सहामीहनाहंबुध्याम्यबुद्धिमान ४१ निकृतोधननाशेनशयेसर्वांगविज्वरः परित्यजामिका
मत्वांहित्वासर्वमनोगतीः ४२ नत्वंमयापुनःकामवत्स्यसेनचरंस्यसे क्षमिष्येक्षिपमाणानांनहिंसिष्येविहिंसितः ४३ द्वेष्यमुक्तःप्रियंव
क्ष्याम्यनादृत्यतदप्रियं तृप्तःस्वस्थेंद्रियोनित्यंयथालब्धेनवर्तयन् ४४ नसकामंकरिष्यामित्वामहंशत्रुमात्मनः निर्वेदंनिर्वृतिंतृप्तिं
शांतिंसत्यंदमंक्षमां ४५ सर्वभूतदयांचैवविद्धिमांसमुपागतं तस्मात्कामश्चलोभश्चतृष्णाकार्पण्यमेवच ४६ ॥ ॥ ॥

नत्वेवसर्वकामाभावात् ४२ क्षिपमाणानांधिक्कुर्वतांशब्दादीन् ४३ सकामंलब्धमनोरथंहेकामेतिशेषः ४४ निर्वृतिंसुखंतृप्तिंपूर्णकामतां ४६॥ ॥ ॥

मो० १८

प्रतिष्ठंतंमोक्षायप्रयांतं ४७ रजःप्रवर्तकोगुणस्तंचकामेनानुबध्नातीतिकामानुबंधंदुःखादिकंचकामादुद्भवंअतंतत्सर्वानर्थमूलत्वंरजस्त्याज्यमित्यर्थः ४९ शाम्यामिकर्मभ्यउपरतिं
गच्छामिपरिनिर्वामिनिर्दुःखोभवामिहसुखंस्वरूपसुखंकेवलंनिर्विषयं ५१ आत्मनास्थूलदेहेनसहगणनायांसप्तमःकामः तथाहित्र्यन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमया
ख्वत्वारःशा ःप्रहन्तिमत्वाद्रजःप्रधानाः आनंदमयःआवरणरूपत्वात्तमःप्रधानःपंचमः ततःशुद्धसत्वप्रधानात्सवीजसमाधिः स्यानंदरूपः षष्ठः तस्यापिन्

त्यजंतंमांप्रतिष्ठंतंसत्यस्योस्मिसांप्रतं प्रहायकामंलोभंचसुखंप्राप्तोस्मिसांप्रतं ४७ नाद्यलोभवशंप्राप्तोदुःखंप्राप्स्याम्यनात्मवा
न् यद्यत्यजतिकामानांतत्सुखस्याभिपूर्यते कामस्यवशगोनित्यंदुःखमेवप्रपद्यते ४८ कामानुबंधंनुदतेयत्किंचित्पुरुषोरजः का
मक्रोधोद्भवंदुःखमह्रीररतिरेवच ४९ एषब्रह्मप्रविष्टोहंग्रीष्मेशीतमिवह्रदं शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखमासेचकेवलं ५० य
च्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ५१ आत्मनासप्तमंकामंहत्वाशत्रुमिवोत्तमं प्रा
प्यावध्यंब्रह्मपुरंराजेवस्यामहंसुखी ५२ एतांबुद्धिंसमास्थायमंकिर्निर्वेदमागतः सर्वान्कामान्परित्यज्यप्राप्यब्रह्ममहत्सुखं ५३ ॥

तंब्रह्मस्मीतिप्रत्ययमात्रशरीरःमहत्तत्वाख्यःसर्वानर्थवीजमहंतत्वरूपःकामःसप्तमः तंहत्वाब्रह्मैवपुरंप्रविष्टःस्यां यतस्तदवध्यंकुतः नास्यजरयैतज्जीर्यतेनवधेनास्यहन्यतएतत्स
त्यंब्रह्मपुरमितिश्रुतेः ५२ कामान्प्रथमाध्यायोक्तरीत्याजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थागतान्विषयान् ५३ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ मो० १८

काममूलंअविघ्नं ५४ मंकिगीतावत्तर्थः अत्रापीतिमंकिवदुपरमेतेवेत्युक्तंतेनैवयोगक्षेमसिद्धिंसदृष्टांतामाहानेंत्यादिना १ अनंतंदेशतः कालतः वस्तुतश्चापरिछिन्नंवि
त्तमिवनिगूढंकोशं पंचकलस्फुराशुहास्यं यस्यकृत्स्नमेवास्यमेसहतममृतंअतएवसर्वंसमदनन्यत्वात्खुराणवन्मयिकल्पितत्वात् मेममनकिंचन अतएवाहमिथिलायामि

रम्यनाशहोतेमंकिरमृततंकिलागमत् अछिनत्काममूलंसतेनप्राप्महत्सुखं ५४ इतिमहाभारतेमोक्षधर्मेषुमंकिगीता नं२ भीष्म
उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं गीतंविदेहराजेनजनकेनप्रशाम्यता १ अनंतंवतमेवित्तंयस्यमेनास्तिकिंचन मिथिला
यांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन २ अत्रैवोदाहरंतीमंबोध्यस्यपदसंचयं निर्वेदंप्रतिविन्यस्तंतन्निबोधयुधिष्ठिर ३ बोध्यंशांतमृषिंरा
जानहुषः पर्यपृछत निर्वेदाछांतिमापन्नंशांतंप्रज्ञानतर्पितं ४ उपदेशंमहाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्वमे. कांबुद्धिंसमनुध्यायशां
तश्चरसिनिर्वृतः ५ बोध्यउवाच उपदेशेनवर्त्तामिनानुशास्मीहकिंचन लक्षणंतस्यवक्ष्येहंतत्स्वयंपरिमृश्यतां ६ पिंगलाकुररःस
र्पः सारंगान्वेषणंवने इषुकारःकुमारीचषडेतेगुरवोमम ७ ॥ ॥

त्ति नसाध्यरत्नदीपैरधिष्ठानंस्पृश्यतेमरीचिनयापिमरुम्लेराईलायत्तेरितिभावः २ पदसंचयंश्लोकं वैराग्यार्थमुपन्यस्तं ५ नसाउपदेशमलक्षणंतायकंतवज्ञाप्यं ६ सारंगोभ्रमरःत
सत्रअन्वेषणंअनगमनंरंगतौदिवादिः ७ ॥

बो०
१९
19

यस्माद्यस्माद्भुरोर्यद्यत्पातंतत्तद्दाहभीष्मः आशेतिराजन्नहेयुधिष्ठिर ९ पिंगलावत्कुररवच्चआशांहत्वाधनंत्यक्त्वाआमिषंचत्यक्त्वाकथंजीवेदेतत्याशंकान्यथासिद्धिमाहगृहेतिष्ठाम्यं
एवमारंभान्परिवर्जितेनतत्रैवशरीरयात्राग्रंचित्तसमंसंपादनीयमित्याहदृष्टिविति १२ एकाग्रमेकाकितयैवसिध्यतीत्याहबहूनामिति काचित्कुमारीपित्रादिपरवशागृहागता

आशाबलवतीकष्टंनैराश्यंपरमंसुखं आशांनिराशांकृत्वातुसुखंस्वपितिपिंगला ८ सामिषंकुररंदृष्ट्वावध्यमानंनिरामिषैः
आमिषस्यपरित्यागात्कुररः सुखमेधते ९ गृहारंभोहिदुःखायनसुखायकदाचन सर्पः परकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १०
सुखंजीवंतिमुनयोभैक्ष्यवृत्तिंसमाश्रिताः अद्रोहेणैवभूतानांसारंगाइवपक्षिणः ११ इषुकारोनरः कश्चिदिषावासक्तमा
नसः समीपेनापिगच्छंतंराजानंनावबुद्धवान् १२ बहूनांकलहोनित्यंद्वयोः संकथनंध्रुवं एकाकीविचरिष्यामिकुमारीशंखको
यथा १३ इतिमहाभारतेबोध्यगीता ॥ ॥

तमतिथीनप्यन्नभोजयितुमिच्छन्तीव्रीहीन्स्वयंहंतुमचक्रमे तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शंखाः शब्दंचक्रुः स्वायेषांमध्येत्वनामायाम्द्विनिशंखानस्वीन्भंक्त्वाएकैकमवशेषितवतीतिश्रीभागवतेद्व ॥ ॥ ॥ ≡ बो०
शांतोर्यैध्यायः १३ बोध्यगीतापंचमः ॥ ॥ ॥ ॥ १९
म

केनेत्यादिषे केनवृत्तेनवीतशोकोभूत्वामहींचरेत्नतावद्दशंह्यत्नमस्तीत्यर्थः पतः सर्वस्मात्गृहत्यागह हृरसंपादनें तिर्यमितिपक्षवाह्यंदृश्यतेद्वयंतिहि भिक्षुकामिह्येकांतरं स्था
व्यामिन स्थानागमतंस्कारिकत्वेकाग्र्यपोश्वासंभवः अन्नचिंतपाद्यनाशाविपोगस्यातपितृक्षात्राहिंभावः अतः किंविचारश्शमुपायांतरं हिंसाप्रयुक्तम तिव्रदमस्तीति
प्रश्नार्थः १ उत्तरमाहत्रेति आजगरस्य अजगरवृत्त्याजीविनः २ कल्यचित्तंदृढचित्तं अनामयंरागद्वेषाननुविद्धं ३ स्वस्थः विषयैरनाकृष्टः मृदुर्दंभादिहीनः मदुरीयावा

युधिष्ठिर उवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञवीतशोकश्चरेन्महीं किंचकुर्वन्नरोलोकेप्राप्नोतिगतिमुत्तमां १ भीष्म उवाच अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासंपुरातनं प्रह्लादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्य च २ चरंतंब्राह्मणंकंचित्कल्यचित्तमनामयं पप्रच्छराजाप्रह्लादो
बुद्धिमान्बुद्धिसंमतं ३ प्रह्लाद उवाच स्वस्थःशक्तोमृदुर्दांतोनिर्विधित्सोनसूयकः सुवाक्प्रगल्भोमेधावीप्राज्ञश्चरसिबालव
त ४ नैवप्रार्थयसेलाभंनालाभेष्वनुशोचसि नित्यतृप्तइवब्रह्मन्नकिंचिदवमन्यसे ५ स्रोतसाह्रियमाणासुप्रजास्वविमना इ
व धर्मकामार्थकार्येषुकूटस्थइवलक्ष्यसे ६ ॥

व दांतोजितेंद्रियः निर्विधित्सोनिरारंभः अनसूयकः सर्वत्रादोषदर्शी सुवाक्सत्यवाक्प्रगल्भः प्रतिभानवान् मेधावीऊहापोहकुशलः प्राज्ञः ज्ञाततत्वः ४ मन्मथेरस्त्वेन
वा अवमन्यसइतिपाठेवीतदर्पोशींसर्थः ५ स्रोतसाकामादिवेगेनविमनाः निर्मनस्कः स्यास्यापिकूटस्थोनिर्व्यापारः अविमनाइतिपाठेतत्र अव्याकुलचित्तः ६ ॥ ॥

कोठस्यमेवाहमेति इंद्रियार्थानगंधरसादीनस्वनादृत्यचरसि हृत्तिर्विहमात्रार्थीत्यश्नासिमाहिश्ववत्कः कर्तव्यादिना ७ संज्ञानत्वदर्शनं श्रुतंतत्त्वमभ्रंशशास्त्रानुत्तिस्त्वदृर्यावत्ता
नं श्रेयोमते तिशेषः ८ अनुयुक्तः पृष्टः लोकस्यधर्मोजन्मव्हरादिस्तस्यविधानंकारणं अविद्याकामकर्मादिः तदभिज्ञः लोकधर्मविधानवित्। ९ भूतानामुत्पत्त्यादिकंअनिमि
मित्ततः कारणंहीनानस्यकाहितीयादितिपश्य आलोचय श्रुतियुक्तिभ्यां श्रुतिश्चावतसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतितस्तेजोसृजतीयविज्ञानी

नानुतिष्ठसिधर्मार्थौनकामेचापिवर्त्तसे इंद्रियार्थाननाहृत्यमुक्तश्चरसिमातरिश्ववत् ७ कानुप्रज्ञाश्रुतंवाकिंवृत्तिर्वाकानुतेमु
ने क्षिप्रमाचक्ष्वमेब्रह्मन्श्रेयोयदिहमन्यसे ८ भीष्मउवाच अनुयुक्तः समेधावीलोकधर्मविधानवित् उवाचश्लक्ष्णयावाचा
प्रह्लादमनघार्थया ९ पश्यप्रह्लादभूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ह्रासंवृद्धिंविनाशंचनप्रहृष्येनचव्यथे १० ॥ ॥

यस्त्वगतभेदं प्रकृत्यादिकारणाद्भूतानांजगदुत्पत्तिमाहसत्त्रानिमित्तत्वाज्जगदुत्पत्योगात्स्वचेतनत्वाचप्रधानपरमाणवादीनामधिष्ठातारमंतरेणसंघातकर्तृत्वायोगात् विकारणास्येश्वरस्या
धिष्ठातृत्वायोगात् संसारस्यस्वाभाविकत्वेमुक्त्ययोगात्तस्मात्स्वप्नमायेन्द्रजालवदविद्याकल्पितत्वमवश्यंवाच्यंअविद्यानाशस्यचसर्वतंत्रसिद्धत्वात्अविद्यामिथ्यात्वनादिभावत्वेसति
अनित्यत्वाद्यतिस्केरणाकाशवद्विद्यामिथ्यात्वंसिद्धेरेकाद्वितीयादेवजगदुत्पत्तिःसाधपतितनतश्चयदन्यन्नास्तिवास्मान्नाविजेमीतिश्रुतेरात्मज्ञस्यममद्वितीयाभावान्नहर्षभय
येभवतः २० ॥ ॥१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमेकाद्वितीयाद्धृतन उत्पत्तिमुक्त्वा तत्रैव स्थितिलयावप्याह स्वेति स्वभावात् स्वस्वभावः स्वभावः स्वरूपसत्तातत एव वर्त्तमानाः प्रवृत्तयोपि संदृश्याः सम्यक् दृश्याः स्वभाव एव नि
रताः सर्वाः प्रजाः तासां स्वभावादन्यत्र रायणां नास्तीत्यर्थः तस्मादेवं जानन् केनचिद्दृष्टलोके स्वार्थलाभेनापि न तुष्येत तत्तुच्छमेवैतद्दृश्यमिति विजानीयादित्यर्थः ११ एवं तत्व
दृष्टा स्वार्थमुपपाद्य वात्यदृष्टापि लोकस्यानित्यत्वात् दुःखयात्यपतियश्येति तस्मादहं मनोन कौ ह्विषये विदधे धारयामि तद्विनाशे शोको सत्तिं जानन् पद्यान्तरलौश्रौतयोः आ
रंभसंघातवाद्द्वयोरपि जगदनित्यत्वमस्तीति स्वार्थमेवोचितमित्याह यश्येति १२ एवमादीन्यश्रोत निमत्तानि दृष्ट्वयति श्रूतवंतीति भूतानि परमते नित्य सिद्धा निपरमा

स्वभावादेव संदृश्या वर्त्तमानाः प्रवृत्तयः स्वभावनिरताः सर्वाः परितुष्येन केनचित् ११ यश्य प्रज्ञादसंयो
न विप्रयोगपराय णान संचयांश्च विनाशान्तान्न कश्चिद्द्विदधे मनः १२ श्रूतवंति च भूतानि गुणायुक्तानि पश्य तः उ
त्पत्तिनिधनन्तस्य किं कार्यमवशिष्यते १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णुप्रधानादीनीति पक्षनिर्देशः जरायुजादिशरीराणि शब्दादीनि वा भूतवत्वं साम्यं गुणायुक्तत्वं हेतुः पत्तसंहतं घटादिवत् अनित्यं परमाणवादयश्च गुणागुणिभावेन प्रधानं च गुणत्रयात्म
कत्वेन संहता इति श्रवमनित्याः तस्मात् सर्वोत्कर्षउत्पत्तिनिधनहेतु भूतं तत्त्वज्ञानं तस्य किं कार्यं कर्तव्यमवशिष्यते न किमपीत्यर्थः तथा च श्रुतिः एतद्धस्मवैतद्विद्वांसः पूर्वे महाशाला महा
श्रोत्रिया अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे इति १ ॥

मो० २१

परहस्तापि जगतो विनाशिलमाह जलजानामित्यादि पंचभिः १४ पार्थिवानां पृथिवीस्थानां १७ सर्वसामान्यगः यथावदस्त्वादि सामान्यं पृथ्वादिभ्यो व्यावृत्तं पृथिवीत्व सामान्यं त
५२ भावसमं। न तु याहानत्वात् एवं सर्वस्य मृत्युरिति सदृभेदेन प्रतीयमानस्यापाहानं सर्वसामान्यं सर्वसामान्यं सर्वसामान्यं न तत्तार्किकाभिमतं तत्समवायादिभ्यो व्यावृत्त

जलजन्तूनामपि त्वत्तं परिपाये रोपलक्षये महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ १४ जंगमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप पा
र्थिवानामपि व्यक्तं मरणं पश्यामि सर्वशः १५ अन्तरिक्षचराणां च दानवोत्तम पक्षिणां उत्तिष्ठते यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि १६
दिवि संचरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ज्योतींष्यपि यथाकालं पतमानानि लक्षये १७ इति भूतानि संपश्यन्ननुषक्तानि मृ
त्युना सर्वसामान्यगो विद्वान्कृतकृत्यः सुखं स्वपे सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया १८ शये पुनरभुंजानो दिवसानि ब
हून्यपि आशयन्त्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु १९ पुनरल्पं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते कणान्कदाचित्खादामि पिण्याक
मपि च ग्रसे २० भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान्पुनः शये कदाचित्पर्यंके भूमावपि पुनः शये २१ ॥ ॥ ॥

लेन सर्वसामान्यत्वाभावात्तत्वस्तुद्वंद्वमन्तकृतः सर्वसामान्यगः सर्वसामान्यतो विद्वानित्यपपादः १८ आजगरीं वृत्तिं प्रपंचयति सुमहान्तमित्यादिना सुमहान्तं रसाधिक्यात् १९ आश
यन्ति भोजयन्ति अल्पं रसाल्पत्वात् २० कणान्व्रीहितण्डुलांशान्पिण्याकं तिलखलिं २१ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
२१

को१

२२ क्षौमाणि क्षुमाऽअतसीतन्तुत्वमयानि २३ धर्म्यं धर्मादनपेतं पथ्यं ष्टाचरणोनत्वविदामपि भ्रमस्काराद्दित्यल्पनापन्नैः २४ अचलं दृढं अनिधनं मत्त्वविरोधिधुर्विज्ञार्थोविमर्शकं वि
दुषां मते ब्रह्मणि प्रविष्टं तत्साधकमित्यर्थः अनभिमतत्वादेवासेवितं मूढैः आजगरं अजगरो ह्यपतले नैव जीवति तत्सेदं २६ कषायः क्रोधाद्यावेशेन स्तिमितचित्तता राग

प्रासादे वापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते धारयामि च चीराणि शाणाक्षौमाजिनानि च २१ महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा २२
न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभं २४ अचलमनिधनं शिवं विशोकं शुचिमतुलं विदुषां म
ते प्रविष्टं अनभिमतमसेवितं विमूढैर्व्रतमिदमाजगरं सुविश्चरामि २५ अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मात्परिमितसंसरणः पराव
रज्ञः विगतभयकषायलोभमोहो व्रतमिदमाजगरं सुचिश्चरामि २६ अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशका
लं हृदयसुखमसेवितं कदर्यैर्व्रतमिदमाजगरं सुचिश्चरामि २७ इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं जनमनवाप्तधनं विषीदमानं निपु
णमनुनिशम्य तत्त्वबुद्ध्या व्रतमिदमाजगरं सुचिश्चरामि २८ बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तं उप
शमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो व्रतमिदमाजगरं सुचिश्चरामि २९ ॥ ॥ ॥ ॥

७३

द्वेषादिर्वा २६ अनियतं अकस्मात्फलादि यत्र विधिरदृष्टस्य परिणामः परिपाकः तेनैव देशकालावस्थया प्रापितं कदर्यैर्विषयलुब्धैः २७ निशम्य आलोच्य २८ अर्थहेतोः अ
नार्यं नीचं अर्थस्वामिनं आश्रयति यः कृपणः दीनजनसंश्रुतु उपशमरुचिः आत्मवान् अजितचित्तः २९ ॥ ॥ ॥

मो०
२२

22

विधिनियतंह्येवाधीनं ३० धृतिर्धैर्यं मतिरालोचनं बुद्धिर्निश्चयः उपगतं समीपागतं फलं विषयं येषां तान्भोगिनः सर्पानजगरानिशम्य दृष्ट्वा फलभोगिनइति शाकपार्थिवादिवत्
मध्यमपदलोपः ३१ प्रकृत्या स्वभावादियुक्तः सिद्धत्वात् नतु साधकवत् हठेन अपगतः फलसंचयस्य क्रियायोगफलसमूहः ३२ ईहनार्थैः इच्छाविषयैः रूपादिभिः एषणाविषयैर्वा
पुत्रवित्तादिभिर्हेतुभिः असत्स्वार्थे परिणामे दुःखार्थे अपगतं आत्मनः परमसुखं तद्विषितं निपतितं च मनो वेक्ष्य उपरतम ति: लब्धालोकः आत्मसंस्थं आत्मनि संस्थाप्य समाहितं स्यां नत्त

सुखमसुखमलाभमर्थलाभं रतिमरतिं मरणं च जीवितं च विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३० अपगतभ
यरागमोहदर्पो धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः उपगतफलभोगिनो निशम्य व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३१ अनियतशयनाशनः प२
प्रकृत्या दममनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३२ अपगतमसुखार्थमीहनार्थैरुपरत
मबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थं तृषितमनियतं मनो नियन्तुं व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३३ न हृदयमनुवर्तते मुखं वा मनो वा प्रियसुखदुर्लभतां
मनित्यतां च तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ३४ ॥ ॥ ॥ ॥
मि ३ श्व २

यानि यत्तं व्रतं चरामि अभिहितमसुखैर्विहार्थितां शेरित्याद्यः पाठः ३३ हृदयं मांसात्मकं स्यात्तद्बुद्धिः मनश्च तयोः तद्धर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसंकल्पादयो लक्ष्यन्ते तानहं तु न हि तस्य उपेक्ष्य पा
दांतरे न अनुरुध्येति संबंधात्सएवार्थः ततस्तत्र बुद्धौ सुखदुर्लभतां सुखानित्यतां च उपभयं उपलक्षयन्निति योजना ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रमण०
२२

ईदृशमाजगरं व्रतं सर्ववादिवल्लभमित्याह बह्विति गहनं आत्मतत्वं तर्कागोचरमपि तत्तच्छास्त्रेष्वहं तेष्वालोचनेनेदं इदमिति स्वमनैः परमनैश्च तर्कपद्भिः उत्पद्भिः तथा हि प्र-
त्यग्वा निर्विषयज्ञानधारा वा जडो वा बुद्ध्यादिविशेषगुणहीनस्वरूपवत्तिष्ठ चिन्मात्रं वा अनन्तजडदुःखादिव्याहतमेकरसं सच्चिदानंदानंतस्वरूपं वेति वादिनां विकल्पा आत्म-
निदृश्यंते तथापि सर्वेषां स्वस्वाभिमतात्मतत्वदर्शनायाजगरं व्रतमेवोपेयमितिभावः ३५ तदिदमिति प्रसक्तादि[illegible]पमाराध्यमितं जगतश्च बुधैः पृथक् आत्मातिरिक्त

बहुकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः कविभिरिति प्रथयद्भिरात्मकीर्त्तिं इदमिदमिति तत्र तत्र तत्तत्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कपद्भिः ३५
तदहमनुनिशम्य विप्रयातं पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः अनवसितमनंतदोषपारं नृषु विचरामि विनीतदोषतृष्णः ३६
श्रीशुक उवाच अजगरचरितं व्रतं महात्मा य इह नरोऽनुचरेद्धि नीतरागः अपगतभयलोभमोहमन्युः सकलमसौ विचरेदिमं विहाय ३७
इति मोक्षधर्मेषु प्रह्लादाजगरसंवादः ॥ ॥

त्वेनाभिपन्नं गृहीतं सत् विप्रयातं विशिष्टः प्रयातो भ्रष्टः तद्धन्नाशकरमिति अनुनिशम्य शास्त्रयुक्तिभ्यामन्वालोच्य नृषु विहरामि किं तर्हि जगत्तत्त्वं त्वया निश्चितमिस(?)त्त्राह अनवसि-
तं नास्ति कालतः गुणतः देशतश्चावसितं अवसानं परिच्छेदो यस्य तत्तथा यतः अनंतदोषपारं अंतो नाशः दोषः विषमसृष्टिहेतुत्वेन नैर्घृण्यादिः पारः देशपरिच्छेदो नास्ति य-
स्य तत्तथा ३६ यदुक्तं विहारं इमां आजगरवृत्तरूपां क्रीडां अनुचरेत् स सकलो विहरेदिति संबंधः ३७ इति प्रह्लादाजगरसंवादः ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२३

बांधवाः आजगरव्रतरूपं स्वास्थ्यलक्षणां प्रतिष्ठां किं वा बांधववशश्चोपलक्षितान् नानि रवसमर्थयतिपक्षिणामाकाशगमनवत् किं कर्म मणिमंत्रौषधिसाधनादि किं वित्तं वित्तसाध्यं यत्ता
दि उतप्रज्ञैवेतिप्रश्नः २ प्रज्ञाहीनः स्वल्पेनापि निमित्तेन नश्यति प्रज्ञावांस्तु न कदाचिदित्याह द्वाभ्यामिति ४ रथेन रथ्यायानेन ५ आत्मानं धैर्यमित्का आत्मा बुद्धिर्धृतौ देहेत्ति कोशः जीवि

23

युधिष्ठिर उवाच बांधवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे १ भीष्म उवाच प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूता
नां प्रज्ञा लाभः परो मतः प्रज्ञा निःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सतां २ प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये प्रह्लादो नमुचि
र्मंकिस्तस्याः किं विद्यते परं ३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं इंद्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ४ वैश्यः कश्चि
दृषिस्तं काश्यपं संशितव्रतं रथेन पातयामास श्रीमान्दृप्तस्तपस्विनं ५ आर्तः स पतितः क्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् म
रिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ६ तथा मुमूर्षुमासीनमकूजंतमचेतसं इंद्रः सृगालरूपेण बभाषे क्रुध्यमानसं ७ मनु
ष्ययोनिमिच्छंति सर्वभूतानि सर्वशः मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनंदति ८ मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि काश्यप श्रुतवानपि सर्वदा
[illegible]यैतन्न हो यास्यत्वं महीसि ९ ॥ श्लोक पंक्ति १

तार्थो जीवितप्रयोजनं ६ अकूजंतं मूर्छयानिःशब्दं प्रोत्कूजंतमितिपाठे प्रकर्षेणाउत्क्षुसंतं ७ सर्वः देवादिरपि अभिनंदति विप्रत्वमनिलष्यनंदति ८ श्रोत्रियो धीतवेदः एतन्न मत्वन्त्यक्त्वा
दित्रयं दोषात् मोक्ष्यात ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२२

साभिमानाः मयेदंधनंलब्धमित्यभिमानएवधनलाभः नन्वधनानांकस्यापिधनेनसंबंधोस्ति मागच्छः कस्मिंश्चिद्धनमितिकृते गृहः गर्द्धलोभंमाकार्षीः यत्संतोषणपित्वं
लंधनस्याभिमन्यसेमरिष्यामीतिनिर्बंधेननाशयसेइत्येवा यदिवाएनमभिमंस्येकनीयोल्लंकरिष्यइत्याभिप्रवीसमन्यसेहिमार्थत्वदर्शनात् यत्राभिमन्यसइतिपाठेस्पष्टोर्थः १२

सर्वेलाभाः साभिमानाइतिसत्याचेतश्श्रुतिः संतोषणीयरूपोस्मिलोभाघइभिमन्यसे १० अहोस्मिद्धार्थिनातेषांयेषांसंतीहयाराणयः अ
तीवसत्त्वहृयेनेतेषांयेषांसंतीहपाराणयः ११ पाणिमद्भः स्पृहास्माकंपथानवधनस्पृवै नपाणिलाभाद्धिकोलाभः कश्चनविद्यते १२ अपा
णित्वादिमेकृमनसंकटंनोद्धरामहे जंतून्सुद्राववचानांगोदशतानकपामवा १३ अथयेषांपुनः पाणीदेवदत्तौदशांगुली उद्धरंतिकृमीनंगा
द्दशितानिकर्षंतिच १४ वर्षाहिमातपानांचपरित्राणानिकुर्वते चैलमन्नंसदाशय्यांनिवातंचोपभुंजते १५ अधिष्ठायचगांलोकेभुंजतेवा
हयंतिच उपायैर्बहुभिश्चैववश्यानात्मनिकुर्वते १६ येस्वल्पजिह्वाः कृपणाअल्पप्राणाअपाणयः सहंतेतानिदुःखानिदिष्ट्यात्वंन
तथामुने १७ दिष्ट्यात्वंनशृगालोवैनकृमिर्नचमूषकः नसर्पोनचमंडूकोनचान्यःपापयोनिजः १८ ॥

नकर्षामननाशयाम १३ निकर्षंतिकंडूयनेन १४ अधिष्ठायआक्रम्यगांपृथ्वीवलीवर्दोस्विआत्म। निआत्मभोग। निमित्तं १६ अल्पप्राणाः अल्पबलाः १७ ॥ ॥ ॥

मो०
२५

25

अहंति दशंति २० अकार्यमिति तिरश्चामपि देहत्यागः पापाय किमुत विदुषां समर्थानां मरणमिति भावः २१ [illegible] मध्ये स्थिता नातिनीचेत्यर्थः २२ एकेदेवाद्याः अन्ये पश्वाद्याः एकांतं अत्यंतं सुखं कस्यापि नास्ति तृष्णाया निरवधित्वात् २३ तदेवाह मनुष्या इत्यादिना २४ त्वं आढ्योभूत्वापि ब्राह्मणत्वात् नराजा भवेः नापि दैवतं यदि कथंचिदिंद्र

एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप किंपुनर्योसि सत्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः १९ इमेमं कृमयो दंशति येषामुद्धरणाय वै नास्ति
शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम २० अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं संत्यजाम्यहं नातः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति
२१ मध्ये वै पापयोनीनां शार्गाली यामहंगतः पापीयस्यो बहुतरा इतोन्याः पापयोनयः २२ जात्यैवैके सुखितराः संत्यन्ये भृ
शदुःखिताः नैकांतं सुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् २३ मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छंत्यनंतरं राज्याद्देवत्वमिच्छंति देव
त्वादिंद्रतामपि २४ भवेस्त्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतं देवत्वं प्राप्य चेंद्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति २५ न तृप्तिः प्रियलाभेस्ति तृ
ष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति संप्रज्वलति सा भूयः समिद्भिरिव पावकः २६ अस्त्येव त्वयि शोकोपि हर्षश्चापि तथा त्वयि सुखदुःखे तथा
चोभे तत्र का परिदेवना २७ ॥

वे त्वं यद्यपि न तुष्येरिति योज्यं परि इच्छैक कामान्वेइ दिति पाठे राज्ञा नैव भवतीति संबंधः २५ अस्तीति शोकादिकं त्वय्येवास्ति अतः त्वगतेनैव हर्षेण शोकं मार्जयितुं शक्तस्य ते इष्टैवेयं परिदेवनेत्यर्थः २७ एम०

२५

हेयोद्दीपनप्रकारमाह परीति कामादीनां मूलं बुद्धींद्रियग्रामं शकुंतानि शरीरपंजरे परिच्छिद्य निरुद्ध्य स्थितस्य मम भयं नास्तीत्युत्तरेणान्वयः २८ भयाभावोपि किं द्वैतादर्शनाद्द्वैताभावा-
द्वेत्याशंका तच्च द्वैताभावे हेतुं दृष्टांतमुखेनाह नेति यथा द्वितीयस्य शिरसः छेत्तात्मीयस्य पाशो वा स्वरूपेणाभावान्नास्ति कदाचिन्न छेदनं तद्वत् दुःखं वा नास्ति तथा यत्र द्वैतं कालत्रयेपि नास्ति
ततो भयमपि नास्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः नेह नानास्ति किंचन यन्मम मन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीत्यादि द्वैताभावश्रुतिर्यादृक्कास्त्रत्रिरबाधितामवति दुःखभीतिकारणस्वप्रवत्पुपपद्यत इति
६

व१

परिछिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणां मूलं बुद्धींद्रियग्रामं शकुंतान्निपंजरे २८ न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित्
न च पाशोस्त्वीयस्य पन्नास्ति न ततो भयं २९ न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जा-
यते ३० न त्वं स्मरसि वारुणीपालद्धकानां च पक्षिणां ताभ्यां चाप्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ३१ ॥ ॥

नेन कश्चिद्दोषः २९ ननु धर्मकृशीतोष्णादिभयं स्वप्नवद्बाधितं दृश्यते तत्कथं भयं नास्तीति लोकदृष्ट्याशंक्याह नेति सशीतरसाभिज्ञस्यैवान्नभूतविषये कामो जायते बुद्ध्या-
दिनिरोधे तु रसज्ञानाभावान्न क्वचिदपि विषये कामो जायते ऽतो बुद्ध्यादिकृतं शीतोष्णाद्यपि तन्निरोधेनास्त्येवेत्यर्थः ३० अरसज्ञस्य कामो न जायत इत्यत्र दृष्टांतमाह नेति वारुणा-
मधुसलद्वाक्षयपक्षिमांसप्रवक्षमणिषष्ठोत्वं न स्मरसि ब्राह्मणत्वेन तत्वतद्रसग्रहाभावात् भक्ष्योरस्मो विषयस्ताभ्यामन्यो न विद्यते तथापि त्वं तत्स्वयं न स्मरसि ३१

यो० २५ 25

कस्यचिन्नराज्ञोदेः येषां पानि अभक्ष्याणीति त्वया ३२ उपसंहरति अप्राशनं प्राशनादिवर्जनं नियम एव पुरुषस्य श्रेयः ३३ दैवाधीनत्वात् सुखदुःखहेतुत्वात् त्वया शोकः का
र्य इत्याह पाणिमंत इत्यादिना दारसंबंधबंधादिकं हीनहेत्निसत्यपि सामर्थ्ये तदत्यागः चांडालादिदेहनिषे नरमनिष्टमपि दैववलात्कारादेव प्राणिनामपरिहार्यमिति

पं २

पानीयान्यानि भक्ष्येषु भक्ष्यजातानि काश्यप येषामभुक्तपूर्वाणि तेषामभक्ष्यतिरेव च ३२ अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव वै पुरुष
स्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ३३ पाणिमंतो बलवंतो धनवंतो न संशयः मनुष्यामानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ३४ व
धबंधपरिक्लेशैः क्लिश्यंते च पुनः पुनः ते खल्वपि रमंते च मोदंते च हसंति च ३५ अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः जु
गुप्सितां च कृपणां पापवृत्तिमुपासते ३६ उत्सहंते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुं स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ३७
न पुल्कसो न चांडाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति तया तुष्टः स्वया योन्या मायां पश्य स्वया दृशीं ३८ दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्
मनुष्यानामयाविनः सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोसि काश्यप ३९ परिव्राह्मण देहस्ते निरातंको निरामयः अंगानि च
समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ४० ॥

श्लोकपंचकसमासः ३८ नच त्वयि निरपेक्षया दैवमनुकूलमसीत्याह हस्तेतिकुणीन्हस्तविकलान् पक्षहतान् अर्धांगवीर्यादिना नष्टान् आमयाविनो रोगाक्रांतान् स्व
धिकदुःखान् अन्यान् दृष्ट्वा स्वयं आत्मानं सुखिनं मन्येतेत्यर्थः ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ रा०म० २५

प्रवादेन कलंकेन अपहारिणा जातिध्वंशकारेण ५३ मुग्धं विवेकं चित्तशुद्धिं वा ५४ विहाय ययो चिंतेन पद्मा दिना विहंगै स्तनकृते पुष्पा दौ माद्योक: ५५ आमरेषुम लाश्लेषादिषु ५६ पंडितक: कुत्सित: पंडित: पत्तोहैतुक: अन्या(ख्या)स्य लात् इत्यादिभिर्हेतुभिराकाशादेरपि नित्यत्वसाधनपर: वेदे निंदक: अतोऽस्यदा

नकेनविस्नवादेन समलेनैवापहारिणा धर्मोपोत्निश्रविश्रंभेनात्मानंत्यक्तुमर्हसि ५१ यदि स्ववल्लवनकृणोचेत्तत्तुद्धा सिवमेव च: वेदोक्तस्पेव धर्मस्य फलंमुक्तमवाप्स्यति ५२ स्वाध्यायमग्निसंस्कारमश्वमन्नेनावपालय समंदमं च दानंच सद्धिंशमाचके नचित् ५३ येकेचनस्वधापना: प्रासायज्ञनयाजनं कथं ते चानुशोचेयुः स्त्रीपेपुर्वीप्यशोमनं ५४ इच्छंतस्ते विहारायस्व र्गमहद्द्वाप्नुवत्ताना: स्तनकृते स्तनियोस्तमुक्तैना: पतनादनपत्नेहायांपतंते शक्तिपूर्वकं ५५ नकृते वाशोवेमेड त्रितोडमुक्तैना: संपतंत्ता सरीयोनिंयुक्तपसवर्जिता: ५६ अहमास्मपंडितको हैतुको वेदनिंदक: आन्वीक्षिकीं तर्की विद्यामनुरक्तो निरर्थिकां ५७ ॥

त्रीमितितदनित्यत्वप्रतिपादकस्य वेदस्याप्रामाण्यकर्त्री इक्षायत्त हंतमनुपश्च नाईक्षा आन्वीक्षाधूमादिदर्शनेन वह्न्याद्यनुमानं तत्प्रधानां आन्वीक्षिकीं तर्की विद्यां करणात्मिका हेत्वरणादि वर्णीतं शास्त्रं निरर्थिकां पुरुषार्थचतुष्टयमध्ये एकमप्यसंवरणत्वस्यानिर्णयानयपोगिनीं ५७ ॥ ॥ ॥

मो॰ अविदितापकर्षेणावेदिताकृतेरनुमानाविरोधेनैव प्रामाण्यं न स्वतः इति वेदिता ननु नास्तिकान्प्रसेन हत्वं युक्तिं वलेनैव वेदप्रामाण्यवादिनां तेषां निरसनीयत्वादिति नायं
२६ दोष इत्यत आह संसत्स्विति सभासु अवीनेषु साधुष्वपि हेतुमद्वचनं वक्तारं नास्तिकमत आक्रोशः परुषवाक् अभिवक्ता अभिकथयिता ब्रह्मवाक्येषु वेदवाक्येषु विचार्यमाणेषु ४८
नास्तिकः वेदप्रामाण्यनिंदकः सर्वशंकी सर्वत्र दृष्टादृष्टे विपरीतशंकावान् स्वभाववादेन अदृष्टवादेन वा अभितः आकृष्यमाणो न वस्थित इत्यर्थः कुतर्कमनाः हे सखे रमा

28

हेतुवादान्प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ४८ नास्तिकः सर्वशंकी च मूर्खः पंडितमानिकः
तस्येयं फलनिर्वृत्तिः शृगालत्वं मम द्विज ४९ अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि यदहं मानुषीं योनिं शृगालः प्राप्नुयां पुनः
५० संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ५१ ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह अ
हो बतासि कुशलो बुद्धिमांश्चेति विस्मितः ५२ समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ददर्श चैनं देवानामिंद्रं देवं शचीपतिं ५३

गे एवं त्वया स्थातव्यमिति भावः ४९ मम तुष्टं तत् अत्यंतं प्रार्थ्यमित्याह अपीति ननु हीनयोनिदोषस्यापातमुक्त इति शेषः ५२ समवैक्षतेति दिव्यज्ञानवतां काश्यपादीना
मपि देहाभिमानावेशादीदृशी बुद्धिर्भवति किमुत तथा कृतानामिति देहावेशो वर्ज्य इति भावः यथोक्तदेहावेशात्प्रमाद्यतीति ५३ ५३ ३ ॥ शां॰
२६

नम २ ष्यभि २

हरिवाहनेरङ्गं ५४ सृगालकाश्यपसंवादः सामासः अज्ञानागरथनलाभेपक्षेत्रेवदेहावेशनिश्चिन्हारेणाहेतगिरुक्तं नवप्रज्ञावुद्धेः परिणामविशेषः सवक्रोरद्धिवत्त्व
भावदेवकालक्रमेणाभविष्यतीतिदृते ष्टार्दैर्येयंर्थमव्वानःशंकतेयदीति शरणागतसंत्राणंभूतानामप्यहिंस वहिर्वेदिचपद्दानंस्वन्नमिधीयते अग्निहोत्रंत
पःशौचेवेदानांचानुशासनं आतिथ्यंवेश्वदेवंचइष्टमित्यभिधीयते इत्येषंगरहस्थस्यसधर्मः तपोवनस्थ गुरुशुश्रूषाब्रह्म चारिणः परिदत्तादिकंशुभाशुभंत्तोकत्या

नम ष्यभि१

ततःसंप्रजयामासकाश्यपोहरिवाहनं अनुज्ञातस्तेनाथप्रविवेशस्वमालयं ५४ इतिमहाभारतेमोक्षधर्मेषुसृगाल
काश्यपसंवादः युधिष्ठिरउवाच यदास्तिदत्तमिष्टंवास्तपस्तप्तंतथैववा गुरूणांवापिशुश्रूषातन्मेब्रूहिपितामह १ भीष्म
उवाच आत्मनानर्थयुक्तेनपापेनिविशतेमनः स्वकर्मकलुषंकृत्वाकृच्छ्रेलोके विधीयते २४ ॥ ॥

दत्तद्वाराकालांतरेपिपश्चाहेतुर्भवतितन्नाहिमेमत्यमनुष्ठेयमेतत्तदिति हि नोचेत्स्वभावप्रशरणांममेतत्थीः १ स्वभावादेवसर्वेषांभौतिकानामुत्पत्त्याहेयएकरूपेयमितिम
त्वापुण्येपाविपुण्येनकर्मणाभवतियापः पापेन बुद्धिः कर्मानुसारिणीनिश्चितिस्मृतिसिद्धंकर्मणः सदृशीपश्चाहेत्वमाह आत्मनेति आत्मनाबुद्ध्यानर्थः कामक्रोधा
दिस्तद्युक्तेनकृच्छ्रेदुःखदेनरकादौविधीयतेभोक्तुमधिक्रियते २२ २ ॥ ॥ ॥

मो०
२७
27

भ्यतेभ्यः रोगेभ्यः प्रमृतं मरणान्तरं अविलं वेनप्रन: पुनर्म्रियन्त इत्यर्थः अर्थेतयोः पर्योनिकतरेणाचनतानीमानि क्लृप्ताणि सकृद्वर्त्तनीनीतिक्रान्ते ४ हस्तौ च गोपे
तेषु वेश्येतयस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगडः तेन निगडिताः सन्तो नास्तिकाः राष्ट्रान्दूरीकृतात्यासादिमत्सु वनेषु गच्छन्ति निगडितहस्तत्वाच्च व्यालादीन्वारयितुमश
क्ताश्च तैर्हन्यन्ते इत्यर्थः व्यालो दुष्टगजः ५ आतिथेयं अतिथिहितं मिष्टान्नदानादि आत्मवतां जितचित्तानां मार्गं देवयानं हस्तदक्षिणां हस्तोपलक्षितेनान्न

दुर्भिक्षादेवदुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयं मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ३ उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्व
र्गं सुखात्सुखं श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ४ व्यालकुंजरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च हस्तावापेन
गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं ५ प्रियो देवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियवादिनः क्षेममात्मवतां मार्गमास्थिता हस्त
दक्षिणं ६ पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु तद्विधास्ते मनुष्याणां येषां धर्मो न कारणं ७ सुशीघ्रमपि धावं
तं विधानमनुधावति शेते सह शयानेन येन येन यथाकृतं ८ ॥

क्तत्तेन दानादिना कर्मणा दक्षिणां अनुकूलं ६ पुलाकाः
तुच्छधान्यानि भक्ता सिक्थवन्नष्टबीजभावाः पुत्तिधाम्नि इति यावत् पुत्तिकाः मशकाः कारणं स्वर्गादिहेतुः ७ शुभप्रज्ञाहेतुः अपि धर्म एव चेत्तत्र प्रवृत्तिरपि पूर्वकर्मायि
त्तेति किं पुरुषकारेणेत्याशंक्याह सुशीघ्रमिति विधानं प्राक्कर्म धावन्तं यतमानं अनुधावति फलप्रदानेन अनुसरति अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह शेतेत्यादिना येन स्मा
येन यथाकृतं तं तं प्रति तथा प्राक्कर्मफलदं अफलदं च भवति ८ ॥ २७

महत्सर्वं १

कर्मप्राचीनं छायेव अनुविधीयते पुरुषेण स्वस्यानुकूलं क्रियते अनादौ संसारे अनंतानां सतामसतां वा कर्मणां अहंपूर्वं मितिस्पर्द्धया स्वस्वफलदानाय प्रयुपस्थितानां यदेव कर्म अविकलः पुरुषकारो उद्बुध्नाति तदेव प्रभवतीत्यर्थः ९ येनेति भुंक्ते इति वर्त्तमानार्थे लुट्प्रयोगेणैहिकभोग एव शास्त्रकर्मणः प्राबल्येन लाघ्यमिक

उपतिष्ठतीति तिष्ठंतं गच्छंतमनुगच्छति करोति कुर्वतः कर्मच्छायेवानुविधीयते ९ येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाहितं तत्तदेव नरो भुंक्ते नित्यं विहितमात्मना १० स्वकर्मफलनिक्षेपं विधानपरिरक्षितं भूतग्राममिमं कालः समंतात्परिकर्षति ११ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च स्वं कालं नातिवर्त्तंते तथा कर्म पुराकृतं १२ संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ प्रवृत्ता विनिवर्त्तंते विधानांते पुनः पुनः १३ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकं १४ बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभं तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते १५ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरं तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति १६

भोगार्थायां यज्ञादि प्रवृत्तौ विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः नित्यं अपरिहार्यं १० स्वकर्मैव निगीर्य स्वादितं तदेव निक्षेपरूपं विधानेन कर्मजन्यादृष्टेन रक्षितं गोरणं कर्मी भूतं भूतग्रामं प्रतिकालः समनुकर्षति ११ एतःकृतं १

मो० २८

28

ति २

समुन्नंजलेनक्लिन्नंसंपृक्तंमलेनेतिशेषः संक्लिन्नमितिपाठेस्वेदेनमलिनंकर्मणाक्षालनेन उपवासः विषयत्यागः अनंतकंसर्वंमोक्षः १७ मनोरथाः ज्ञानलाभ
विषयाः १८ घासज्ञानानकार्यंब्रह्मलोकेगच्छं किंतननतस्यधारणाउक्तामंनत्वैवसमवनीयंतनइतितत्वविदः धारणाहीनांबलपस्यमुद्देबत्मगात्मनेवबभ्रवणात्त्वात्मा

समुन्नमयतोवत्स्वपस्वाक्षुद्यतिवर्त्तिणा उपवासैः पतसानांदीर्घसख्यमनेनकं १७ दीर्घकालेनतपसासेवितेन
तपोवने धर्मनिर्धूतपापानांसंपद्यंतेमनोरथाः १८ शकुनानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके पदंयथानदृ
श्येततथाज्ञानविदांगतिः १९ अलमन्यैरुपालंभैः कीर्तितैश्चव्यतिक्रमैः पेशलंचानुरूपंचकर्तव्यंहितमात्म
नः २० इतिमहाभारतेमोक्षधर्मेषु ॥ ॥

चनहंष्टयोगपरस्ताशयेनाहशकुनानामितिज्ञानविदांब्रह्मविदांगतिः पदपरंपराब्रह्मैवेत्यर्थः मत्स्यविद्ब्रह्मैवभवतीतिस्पष्टार्थः १९ उपालंभैः आक्षेपवाक्यैः व्यतिक्रमैः
अपराधैः अलंउक्तैः पर्याप्तंपेशलंकौशलयुक्तंयथास्यात्तथा सत्कर्मभिः सद्यामनोहरूपात्मास्वीयज्ञानमपुरेतीतिभावः २० अष्टमः ॥ ॥ ॥ राम०

२८

प्वा २

एवमष्टभिरध्यायैः क्रमात्त्वाशां जित्वा पूर्वस्मिन्नेव वयसि निष्परिग्रहो निरीहो हिंसाशून्यस्त्यागजगरीवृत्तिमास्थितः प्रज्ञावान्स्वकृती ब्रह्मविद्याधिकारी निरूपितः
तत्र प्रसंगात्तत्वं तत्वसंदेहे परमात्मतत्वं च तत्ववित्तं यथा॥ जगदेनवसितमनंतमेदपारमिमनेनत्वाकाशमेतिति नित्यत्वादिवात्मनः कालतो देशतश्च परीच्छेदाभावः
परेषां संमतः अस्माकं त्वात्मनि त्रिविधभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोपि नास्ति यथा परेषां आत्मानस्मस्पष्टयिआदेरात्मगतबुद्ध्यादिगुणानां च पृथक्तत्वे न त्वात्म
निसजातीविजातीयस्वगतभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोस्ति न तथास्माकमित्यवमैकरसं प्रकाद्वितीयं कूटस्थं वस्तु निर्दिष्टं तथाहमालीये नद्दितीयसंशिरसः
ष१

युधिष्ठिर उवाच कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजंगमं प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह १ ससागरः
सगगनः सशैलः सबलाहकः सभूमिः साग्निपवनो लोकोयं केन निर्मितः २ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्त
यः शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ३

छेदनं विधत्ते क्वचित्तन्न च पारोक्षत्तीयस्मपन्नास्ति न ततोभयमिति आत्मातिरिक्तस्य द्वितीयशिरस्त्वादिवस्तुसंतानस्य मुक्तात्तदेव हृदीहृतं तयाशकुनानामिवा
काशे मत्स्यानामिव चोदके पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिरिति ब्रह्मवित्तवस्येवमभवतीति च प्रतिपादितं ततश्च विकारिकारणाभावाज्जगज्जन्माद्यसंभ
वमत्वानः पृच्छति कुत इति [illegible] नत्वकुत इति कालादृष्टेश्वरेच्छादिनिमित्तप्रश्नः कमभ्येतीति उपादानप्रश्नः तत्रैव कार्यलये नियतिनियमात् १ १ को
नेत्यथांतरकारणप्रश्नः कथमिति सृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्तयो विभागाः ३

जीवः कीदृश इति जीवितत्वप्रश्नः अमृताः मुक्ताः क्वाधिष्ठाने लीयन्त इति मुक्तिप्राप्यवस्तुप्रश्नः अस्माल्लोकान् इमं लोकम् अमुं लोकं सर्वं च पूर्वोद्दिष्टं नः अस्म

२१

कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः अस्माल्लोकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ४ श्रीभृगुरुवाच अत्राप्यु
दाहरन्तीममितिहासं पुरातनं भृगुणाभिहितं शास्त्रं भरद्वाजाय पृच्छते ५ कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महौज
सं भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ६ ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः सभूमिः साग्निपवनो
लोकोऽयं केन निर्मितः ७ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं
८ कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः परलोकमिमं चापि सर्वं शंसितुमर्हसि ९ एवं स भगवान्पृष्टो
भरद्वाजेन संशयं ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् १० १० १० १० ॥

यं भवान्कथयपत ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १० १०

पूर्वोक्तावस्थाद्वैतसिद्धये क्रमेण तत्ल स जगतः ब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयिष्यन् अमृतोधिमनो ऽसृष्टमनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्यद् इदं मनस्येव
परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति श्रुतिमनुसरन्नुक्तं माहमानस इति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वक्तुमशक्याद् ज्ञानात्मन उत्पन्नत्वात् चिन्मात्रविशिष्टं मानसो नाम जगतो मूलकारणं सर्व
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं अनादिनिधनं आदिनिधनं आदिश्च जन्मलयस्थाने न ह्यतः तत्कारणस्याप्यसतो ऽज्ञानस्यानिर्वचनीयस्य स्वरूपेण सत्त्वात् कूटस्थस्य च शुद्धब्र
ह्मणः तं प्रत्यनुपादानत्वात् अभेद्यः भेत्तुमनर्हः एकत्वात् अजरामर इति य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इ

भृगुरुवाच नारायणाभिधानस्य कूटस्थस्याक्षरात्मनः अव्यक्तायाप्रमेयस्य व्यक्तोपरतस्य च एवं भूतः
स वै देवः पुरुषं चासृजद्द्विधा ११ मानसो नाम यः पूर्वो विश्रुतो वै महर्षिभिः अनादिनिधनो देवस्तथाभे
द्योऽजरामरः १२ अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षयोऽव्ययः यतः सृष्टानि भूतानि जायंते च म्रियंति च १३
॥ सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः १४ ॥ ॥

तिश्चात्मक्तानां गुणानां संग्रहः १२ अरूपो अक्षय इति जगत्कारणयावृत्तिः
न्महान्तमुक्तं अत एव शाश्वतः सदैकरूपः अव्यक्त इति संज्ञामात्रं योगिनां प्रत्यक्षत्वात् महान् प्रकाशत्वाद्व्यक्तः सृष्टानि जन्मवंति भूतानि आकाशादीनि जा
यंते य एवं ग्निच पचैव भवंति सृष्टानीति विशेषणादसृष्टश्चेतनात्मा न जायते इति दर्शितं १३ स दहरोऽस्मिन्नंतर आकाशः आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता इति सादिश्रुति
षु आकाश इति विख्यातः स तन्महान्तं समष्टिजीवं हैरण्यगर्भो बुद्धिं चासृजदिति योजना १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो० ३० महानपि अहंकारं हैरण्यगर्भं मनः सचाहंकारो भगवान् आकाशं शब्दतन्मात्रात्मकं असृजत आकाशादभवद्वारीत्यादि प्राक्क्रमो न विवक्षितः किंतु आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति श्रोतव्यः नत्र वाय्वादिसृष्टिः स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गंधतन्मात्रं च वस्तुस्मृतम् पंचीकृतं भूत जातमुच्यते म२
१६ ततस्तेजोमयं लिंगशरीरं दिव्यं परलोकगमनार्हं स्थूलभूतानि च पंचीकृतानि तत्कर्दममयं पद्मं ब्रह्मांडापरनामधेयं पद्मं वा सृजत् विराट्वेदमयो वेदस्तोणां निधिरिव

30

महान्ससर्जाहंकारं सचापि भगवानथ आकाश इति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः १५ आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ
अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही १६ ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं दृष्टं स्वयंभुवा तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदम
योनिधिः १७ अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत ब्रह्मा वै समहातेजा य एते पंच धातवः १८ शैलास्तस्यास्थि
संज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा १९ पवनश्चैव निश्वासस्तेजोग्निर्निम्नगाः शिराः अग्नी
षोमौ तु चंद्रार्कौ नयने तस्य विश्रुते २० ॥

ज्ञानैश्वर्यादीनां १७ ख्यातः सोऽहमित्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवदित्यादि श्रुतिप्रसिद्धः सर्वभूतानि स्थूलविषयादीनि तदात्मा तच्छरीरः सचासौ भूतकृच्च तत्रविधः
भूतग्रामस्रष्टेति समासः एते ये पंच आकाशादयो धातवो धारणात्कर्मीणः स एव ब्रह्मा १८ अग्निर्मुखं चक्षुषा चंद्रार्कौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृतास्त्व वेदाः वायुः
प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवीत्येष सर्वभूतान्तरात्मेति भगवतो वैश्वरूप्यवत्पादिकां श्रुतिमुपबृंहयति। शैलाइत्यादि पंचभिः १९ अग्नीषोमावेकं चंद्रार्कौ २० राम० ३०

सर्वभूतानां मात्मभूतोहंकारः तन्मयः २२ भूतमवायभूतोमन्नयेस्त्रष्टाहंकारस्येति संबंधः यतो विश्वं समभवत् यच्चत्वयाहं दृष्टस्तन्मम मुक्तमिति शेषः २३
कुतः स्पष्टमिदं विश्वमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं ब्रह्मैवेईश स्त्र विराट्रूपेणास्मिन्नि विष्टमस्तीत्यनंतत्विंएकदेशेन उतत्कार्त्स्न्येन नाद्यः ब्रह्मणः साक्षात्वापत्ते निष्कलत्वश्रुतिव्याको
पः नांत्यः कार्यस्य परिछिन्नत्वेन व्याप्तत्वात् ब्रह्मणोपि परिछेदापत्तिस्तत्त्वानंतश्रुतिव्याकोप इति शंकते गगनस्येति २४ कार्यस्यानंतसंकारणानंत्यापोययादय

नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ भुजा दिशः दुर्विज्ञेयोस्य चित्तात्मा सिद्धैरपि न संशयः २१ स एष भगवान्विष्णुरनंत इति विश्रुतः
सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयोकृतात्मभिः ३२ अहंकारस्यपः स्त्रष्टा सर्वभूतभवायवै यतः समभवद्विश्वं दृष्टोहं यदिहत्वया २३
भरद्वाज उवाच गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य वा कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिंधि तत्वतः २४ भृगुरुवाच अनंतमे
तदाकाशं सिद्धदैवतसेवितं रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यांतो नाधिगम्यते २५ ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चंद्रादित्यौ न दृश्यतः तत्र देवाः स्व
यंदीप्ता भास्कराभाग्निवर्चसः २६ ते चाप्यंतं न पश्यंति नभसः प्रथितौजसः दुर्गमत्वादनंतत्वादिति मे विद्धि मानद २७ ॥

नुक्तां शंकां परिहरति अनंतमिति आश्रयाः चतुर्दशभुवनानि २५ गतेः सूर्यरश्मिगतेरपि ऊर्ध्वं अधस्तात्तु चंद्रादित्यौ न दृश्येते मध्यमपरिमाणयोस्तयोर
नंताकाशव्याप्तियोगात् यत्र तौ न दृश्येते तत्र भास्कराभाग्निवर्चस इति संधिरार्षः २६ ते पि सूर्यादिगतेरूर्ध्वं अनंतमेवाकाशं पश्यंति न तत्परिछिन्नं इति मे मद्वचनाद्विद्धि २७

मो०
३१

सं२

एवंतत्तउपर्यपीत्याहउपरिष्टेति आर्षवर्णलोपः उज्वलद्भिर्लोकैरितिशेषः २८ तिर्यक्प्रमाणतोप्यानंत्यमाह पृथिव्यंतइति ३० एवमंतंपुनः पुनर्जलंपुनराकाशं
पुनर्जलमित्येवंरूपमेवसलिलस्यसलिलात्मकस्यभगवतस्त्वंतंप श्यामः नततजलाकाशमालापाइत्यर्थः तोयेभ्यइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी ३१ अग्नीति वर्णरूपंतत्प्रस
शीसाप्युपलक्षणं यथालस्पर्शरहितंनभोदृश्यदेशतः कालतश्चानंतंतद्वत्स्मादयोपितथाचलक्षणभेदाभावात्स्याकाशात्स्नातिरिक्तात्रपितेकेवलंत्वतत्व

31

उपरिष्टोपरिष्टात्तप्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः निरुद्धमेतत्त्वाकाशमप्रमेयंसुरैरपि २८ पृथिव्यंतेसमुद्रास्तुसमुद्रांतेतमः स्मृतं॥ त
मसोंतेजलंप्राहुर्जलस्यांतेग्निरेवच २९ रसातलांतेसलिलंजलांतेपन्नगाधिपाः तदंतेपुनराकाशमाकाशांतेपुनर्जलं ३०
एवमंतंभगवतः प्रमाणंसलिलस्यच अग्निमारुततोयेभ्योदुर्ज्ञेयंदैवतैरपि ३१ अग्निमारुततोयानांवर्णाः क्षितितलस्य
च आकाशसदृशाह्येतेभिद्यंतेतत्त्वदर्शनात् ३२ पठंतिचैवमुनयः शास्त्रेषुविविधेषुच त्रैलोक्यसागरेचैवप्रमाणंविहितंयथा
७१

दर्शना[illegible]देवआकाशात्पृथगिवगतंयतेहिद्वितीयचंद्रवत् एवमाकाशादयोपिपूर्वस्मात्पूर्वस्मात्स्वकारणाद्भिन्नाः संतोमानसमात्रंभवंतीत्यर्थः ३२ क
थंतर्हि बौद्धज्योतिषिकपौराणिकाः त्रैलोक्यादेः प्रमाणंयथाविहितंपंचाशत्कोटियोजनविस्तारणामादिरूपंउपपादयंतीतिशंकतेपठंतीति ३३ ॥ ॥ राम०
३१

ते ३

स्वपुत्तिअदृश्यायेतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी।ब्रह्मप्रमाणहीनं अदृश्यत्वात्अगम्यत्वात्अआकाशादिवदित्यनुमानेनकारणत्वेसाक्ष्यपेनतत्सिद्धिः ३४ सिद्धानामितिगतिर्निर्गम
नमार्गस्त्वआकाशः सोपिचेत्परिमितः स्यात्तर्हिअप्रमाणंपरमात्मनोमानस्यास्यअत्वानंतंगोणमोपचारिकंस्यात्तद्वचनपूर्वकंअनंतंब्रह्मेति वेदपीशपवसंगादितिसार्द्धश्लो
कः ३५ दिव्यंद्योतमानंयतरूपंविश्वरूपंतरपिहिमतेसर्वसिप्रलयेयोर्लीयते वर्द्धैवजायत्त्वयोः यदिनर्हिअद्वयंतेचपत्नात्तिवर्त्तमानेपितत्तयेतिन्यायेनसर्गकालेप्य
सतः जगतः स्वरूपंनहिधोपिब्रह्मभावंगतोपिकोन्यावेदितुंशक्तः नकश्चितनहिमहमरीचितोयसरूपसशोकेशिवहेतमर्हतीतिभावः तत्रसर्वसिवोधयोजीगद्वयोरयोः

ते २

अदृश्यायत्वगम्यायकः प्रमाणमुदाहरेत् सिद्धानांदेवतानांचयदापरिमिताग तिः ३४ तदागोणमनंतस्यनामानंतेति
विश्रुतं नामधेयानुरूपस्यमानस्यमहात्मनः ३५ यदातद्दिव्यंयद्रूपंद्वसतेवर्द्धपुनः कोन्यस्तद्वेदितुंशक्तोयोपिस्या
त्तद्विधोऽपरः ३६ ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञोमूर्त्तिमान्प्रभुः ब्रह्माधर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनुत्तमः ३७ ॥ ॥

पीतकिंतत्समामनंति सयदास्वपितितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येतिचक्षुः सर्वैरूपैः सहाप्येतिश्रोत्रंसर्वैः शब्दैः सहाप्येतिमनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येतिसयथप्रबुध्य
तेएतस्मादात्मनः सर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति तथावनासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइतिभगवदुक्तेः दिशाजगतोऽसत्वान्तद्
र्द्धपत्वमिद्दं ३६ पुष्करतः स्थूलतत्त्वकार्यत्वात् ब्रह्मावत्मीव ः ३७ ॥

मो० ३२

32

चतुर्मुखस्यैवमहत्त्वात्मनो मन्वानः शंकते पुष्करादिति ३८ परिहरति मानसस्येति यथा बीजादंकुरस्तस्माज्जातादपि तस्य पक्वफलवत्त्वं अंकुरस्य वैतिरोत्पादेन स
मर्थ्यो फलं त्वनेकबीजगर्भेन स्वबीजादप्यधिकशक्तिमत् एवं मानसाख्यादीशात्तज्जातादपि तस्य विराजो न तस्य विराडंतरं स्वकर्तृशक्तुनः चतुर्मुखेन तु कृत्स्ना मानसस्य शक्ति
रभिव्यक्ताः ततः स एव तत्त्वविराडात्मकात् पद्मात् तथापि तदभिव्यक्त्यभिप्रायेण पुष्करतो ब्रह्मा भवतु इत्यादिवत् फलमित्यर्थः ३९ गगनं हार्दाकाशस्यं ब्रह्म पद्मस

भरद्वाज उवाच पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करं ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान् संदेह एव मे ३८ भृगुरुवाच मानसस्येह या
मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ३९ कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः तस्य मध्ये
स्थितो लोकान् सृजते जगतः प्रभुः ४० इति महाभारते पुष्करोषु भृगुभरद्वाजसंवादे भरद्वाज उवाच प्रजाविसर्गं विविधं क
थं स सृजते प्रभुः मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम १॥

मध्ये तस्यापि मध्ये स्थितो मेरुः तस्य मध्ये त्वधिष्ठितः कर्णिकामिति पद्ययोजना एतेन दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इत्यादि उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अंतरे
व समाहिते इत्यादिश्रुतेरर्थः संगृहीतः ४० भृगुभारद्वाजसंवादे नवमः प्रजा विविधाः जरायुजाऽण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः तासां विविधं सर्गं मेरुमध्ये इति तस्य व्यवहितत्वम राम०
तं प्रजानां तत्सर्गोपयायाय यथं स्वस्वबीजात्स्वादृष्टवशाद्दृश्यते तत् कथं तस्य स्रष्टृत्वमित्याक्षेपः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ३२

मानसः चतुर्मुखं त्वं प्राप्तो मानस एव मनसा संकल्पेन प्रजा विसर्गं च असृजत संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादि श्रुतेश्च वनन सवीज
सान्निध्याद्यपेक्षा संकल्पैकसाधनत्वात् २ यत् जलं तेन जलेन ३ वारुणं वरुणदेवतासंबंधात् आप्यमित्यर्थः मूर्तिमन्त मनुष्यपश्वादि विग्रहवत् आप्यत्वे हेतुः आ
पस्तस्तंभिरे यतः आपः स्तंभं घनीभावं पृथिव्यादिरूपं प्रापुः तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति श्रुतेः ४ एतदाक्षिपति कथमिति भौतिकस

मनसा

भृगुरुवाच प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसासृजत् संरक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलं २ यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्द्धन्ते येन
च प्रजाः परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतं ३ पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे सर्वं तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तंभिरे पुनः
४ भरद्वाज उवाच कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ कथं वा मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ५ भृगुरुवाच ब्र
ह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन् ब्रह्मर्षीणां समागमे लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मनां ६ ॥

ष्टावेव च तत्र श्रीरस्याधिकारः भूतानां च प्रागेव सृष्टत्वात् तत्सृष्टिकथनस्य फलाविनत कृत्वोक्तिसाक्षेपाभिप्रायः ५ ब्रह्मकल्पे ब्रह्मलोकोक्तकल्पादौ विसृष्टैः लोकानां संभव उत्पत्तिस्तत्र विषये सं
देहः न यादृच्छिकानां स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति श्रुतेश्चानेकपक्षोपन्यासात् तत्र काल इति ज्योतिषिकाः स्वभाव इति बौद्धाः लोकायतिकाश्च नि
यतिरदृष्टं कारणं कर्मेति मीमांसकाः यदृच्छेति चार्वाकाः भूतानीति तार्किकादयः योनिर्जगत्कारणं पुरुष इत्यौपनिषदाः ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६

अस्य १ वं २

मो॰ ३३ ३३ एवं संदेहे सति ध्यानयोग एव शरणीकरणीय इत्याख्यायिकामुखेनाह तेतिष्ठन्तिति ध्यानं ध्यायंतस्थिन्विति तिसात् हृदयपुंडरीकं आलंब्य आलंबनीकृत्य मौनं ध्यानं चित्तवृत्ति
निरोधरूपं योगमास्थिताः संतः अतिष्ठन् ७ एतेनोत्तुपद्यपि ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामित्यनुभवगम्योपमर्थ इत्युक्तं तथापि अनुभ

ते तिष्ठन् ध्यानमालंब्य मौनमास्थाय निश्चलाः त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ७ तेषां ब्रह्म
मयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ८ ॥ ॥ ॥ ॥

वेदांततत्त्वशंकासंभवात् एकतिरिव निष्कलंकं प्रमाणमित्याशयेनाह तेषामिति तत्र हृदयपुंडरीके नभस्तलात् हार्दाकाशात् व्याप्तमायाविशिष्टात् ब्रह्मणः ८ ॥ राम॰ ३२

सरस्वतीमिवाहमपश्यमिति हार्द्दाकाशेगुरुतत्त्वपुत्र्याएष्टलदेहासंगेनचिरंधारयन् पद्ममंकजलश्यामलेनतमसाच्छन्नमचलमनंतमशब्दमाकाशंपश्यतितत्त्वतमःक्रमेणकालिमा
नंतमहतमस्त्ववश्यायाख्यनीहाररूपेणाततोधूममहत्पेणाचभातिततततः किंचिन्मसोपगमेसुषिरमनंतमाकाशंपश्यतिसततत्रश्रांतसुखानंदस्वभूत्वाजलंस्मरतितत्त्वजलंस्वरूपेण
ततमेवाकाशंस्मरपति तत्रचयथाघटेजलेनाशर्यमाणेशष्ट्रोवायुश्वाभिव्यज्यतेतथैवततत्रशब्दवायुरत्वाविर्भवतः ततस्तयोर्जलवाय्वोरररणेरग्निवतसंघर्षात्तेजउत्पन्नंतेनच ५३
हार्द्दाकाशंनिस्तिमिरीकुर्वतावायुनासहसंयोगमेत्यसलिलमाकाशेसमुद्गिलपतातजलपवनसंपर्कोत्तात्माघनीक्रियतेसोयंत्रपाणांसंघातःपृथिवीनामभवतिएवंभूतानिस्र

पुरास्मितमितमाकाशमनंतमचलोपमं नष्टचंद्रार्कपवनंप्रशममिवसंवभौ ९

स्वाभौतिकान्यपिस्वत्तितिपुनश्वतत्त्तवीमुपसंहृत्यकेवलचिन्मात्रेणैवरूपेणनिरुद्धसर्वेवृत्तिर्भिस्तिष्ठनीतियोगिनामनुभवक्रमःतदुपक्रमंएकदेशेनस्कृतिरनुवदतिनीहारधूमाकी
निलानलानंस्वपघोतविद्युत्स्फटिकशशीनां एतानिरूपाणिपुरःसराणिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगेइति सएवायंभूतोत्पत्तिक्रमोत्रपुरास्मितमितमाकाशमित्यादिनाश्लो
कनवकेनप्रतिपादितःचवृत्तयोजनतापिक्रतआयाकथंघनत्वमुपपद्यतइत्यत्राहतस्येतिषष्ठीससम्यर्थेतस्मिन्मात्रतपुत्तेसौन्याकाशमध्येमनतिपःस्नेहाद्रपोजलंतत्त्वसंघात
तमितिसदृष्टएवमानतसस्सृष्टिर्मोनसेवतन्मात्राम्यादत्स्मदादीनामपीयंसृष्टिः स्वप्नवन्मानसेवेत्यध्यायतासर्पंच्यतएवद्वितीयशिरोवदस्याञ्चमस्तंप्रागुक्तंसंगच्छतेइति ९

मानसमुत्तोस्मिन्निर्देशमः ननुवत्तमुखेन मनसा सृष्टाः पंचधातवश्चाकाशादयः स्वाश्चाकाशादिवद्दीतराः संतः कथं वाय्वलोकानामावरका इत्युपपद्यते यानब्रह्मात्र्यसृजत

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः १० यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्य
ते तच्चांभसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुते निलः ११ तथा सलिलसंरुद्धे नभसोंते निरंतरो भित्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोष
वान् १२ स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः आकाशस्थानमासाद्य प्रशांतिं नाधिगच्छति तस्मिन्वाय्वंबुसंघर्षे दीप्ततेजा·
महाबलः प्रादुरभूदूर्ध्वशिखः कृत्वा निस्तिमिरं नभः १४ अग्निः पवनसंयुक्तः खं समाक्षिपते जलं सोग्निर्मारुतसंयोगा
द्घनत्वमुपपद्यते १५ तस्याकाशं निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योपरः स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमनुगच्छति १६ रसानां सर्व
गंधानां स्नेहानां प्राणिनां तथा भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते १७ इति महाभारते मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे मा
नसमुत्पत्तिनिर्देशो ध्यायः भरद्वाज उवाच य एते धातवः पंच ब्रह्मा यानसृजत्पुरा आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः १

ते एते कथमित्यग्रिमेण संबंधः एते के ये महाभूतसंज्ञाः यैश्च लोका आवृता इति योजना १ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथाब्रह्मस्थावानरागपुत्रादीनांचैवंपचतेकंमानसानिपंचभूतानि [illegible] संतिस्वभेनदृशीतात ततश्चकथंब्रह्मसृष्टानामेव पंचानांभूतानांमहाभूतत्वंनास्मदादिसृष्टानांभूत त्वमहाभूतत्वं मतः सर्वेषांमानसत्वाविशेषात्प्रातिभासिकत्वेनक्षुद्रभूतत्वंईश्वरसृष्टानांतु महाभूतत्वं तथाचप्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्वाध्यावाध्ययोः प्रपंचयोर्भेदएव श्चब्रूतिव्याहेतुरभिप्रायः २ अमितत्वमेवमहत्त्वहार्थोनतुवाध्यत्वमित्याहामितानामितिअमितेषुअमितत्वादित्यर्थः यतः संभवंयांतितत्तोहेतोर्भूतानीत्यर्थः ततश्चानंतत्वोपपन्नत्वयोरुभयत्राविशेषात्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्महाभूतसंघयोर्भेदइत्यर्थः ३ कार्यमात्रेवासिंप्रदर्शयन्नभिजत्वमेवाह चेष्टेति खंघ

यदाऽस ज त्सहस्राणिभूतानांसमहामतिः पंचानामेवभूतत्वंकथंसमुपपद्यते २ भृगुरुवाच अमितानांमहाशब्दोयांति
भूतानिसंभवं ततस्तेषाम्महाभूतशब्दोयमुपपद्यते ३ चेष्टावायुःखमाकाशमूष्माग्निः सलिलंद्रवः पृथिवीचात्रसंघातः
शरीरंपांचभौतिकं ४ इत्येतैः पंचभिर्भूतैर्युक्तंस्थावरजंगमं श्रोत्रंघ्राणंरसः स्पर्शोदृष्टिश्चेंद्रियसंज्ञिताः ५ ॥ ॥

थिरंआत्रशरीरेवद्धवोलोहितादिः संघातः कठिनंमांसास्थ्यादि ४ श्रोत्रंत्वघ्राणंपृथ्वीरसोरसनेंद्रियंजलंस्पर्शः स्पर्शनेंद्रियंत्वक्वायुःदृष्टिश्चक्षुरिंद्रियंतेजः श्रोत्रादीनां खादिगुणानशब्दादीनप्रतिग्राहकत्वात्तत्वाधात्मकत्वंश्रोत्रादीनांखाद्यात्मत्वोपपादनंदृष्टांतसिद्धार्थम् तथाचायंप्रयोगः मेयमातारौसमानजातीयोग्राह्यग्राहकत्वात्तत्श द्दश्रोत्रादिवदिति तथाचमातश्चैतन्नाभिन्नप्रमेयस्यापितथात्वमित्यद्वैतसिद्धिः ५ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वेन १

ननुवृक्षाणांअप्रमेयत्वेपिनचेतनाभिन्नत्वंदृश्यतेऽस्पर्शादिविज्ञेयांगत्वाद्यभावेनानिंद्रियत्वान्नतस्याभौतिकत्वमितिनन्वप्रमेयत्वमपीत्यहेनासिद्धिरित्यभिप्रेत्यवृक्षाणांभौतिकत्वेनिरस्यतिपंचभिरित्यादिना ६ ऊष्माद्यभावाद्ऊष्माद्यभाववतांअनूष्मणामिति ८ अप्रमेयत्वात्अप्र...तीयमानत्वात्नभौतिकंभौतिकत्वं।

भरद्वाजउवाच पंचभिर्यदिभूतैस्तुयुक्ताःस्थावरजंगमाःस्थावराणांनदृश्यंतेशरीरेपंचधातवः ६ अनूष्मणामचेष्टानांघनानां चैवतत्वतःवृक्षाणांनोपलभ्यंतेशरीरेपंचधातवः ७ नशृण्वंतिनपश्यंतिनगंधरसवेदिनः नचस्पर्शंविजानंतितेकथंपांचभौ तिकाः ८ अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणांनास्तिभौतिकं ९ भृगुरुवाच घनाना मपिवृक्षाणामाकाशोस्तिनसंशयः तेषांपुष्पफलव्यक्तिर्नित्यंपुष्पंविशीर्यते १० ऊष्मतोम्लायतेपर्णंत्वकंलंपुष्पमेवच म्ला फ यतेशीर्यतेचापिस्पर्शस्तेनात्रविद्यते ११ वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैःफलंपुष्पंविशीर्यते श्रोत्रेणगृह्यतेशब्दस्तस्माच्छृण्वंतिपाद पाः १२ वल्लीवेष्टयतेवृक्षंसर्वतश्चैवगच्छति नह्यदृष्टेश्चमार्गोस्तितस्मात्पश्यंतिपादपाः १३ पुण्यापुण्यैस्तथागंधैर्धूपैश्चविवि धैरपिअरोगाःपुष्पिताःसंतितस्माज्जिघ्रंतिपादपाः १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वृक्षाणामभौतिकत्वानिंद्रियत्वादिकंपरिहरन्चेतनत्वमुपपादयतिघनानामित्यादिभिर्नवभिः १० शीर्यतइत्यनेनवज्रमणेरपिमत्कुणशोणितस्पर्शात्शीर्यमाणस्यचेतनत्वंव्याख्यातं एवंएकदेशेकंपादिदर्शनात्गोरिवभूमेरपिचेतनत्वंद्रष्टव्यं १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नालेननलिकया स्तेनक्षीरादिपायिनः पादपादेरपि वेतननत्वंसाख्यातं १७ तेनवृक्षेणान्तरयतिजरयतः २० शरीरिणः अंतर्गतोग्निस्तेजः क्रोधवक्रुरूपजात्स्वपद

हृष्मा

पादैः सलिलपानाच्चव्याधीनांचापिदर्शनात् व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्चविद्यतेरसनंद्रुमे १५ वक्रेणोत्पलनालेनयथोर्ध्वंजलमाददेत्
तथापवनसंयुक्तः पादैः पिबतिपादपः १६ सुखदुःखयोश्चग्रहणाच्छिन्नस्यचविरोहणात् जीवंपश्यामिवृक्षाणामचैतन्यंनवि
द्यते १७ तेनतज्जलमादत्तंजरयत्यग्निमारुतौ आहारपरिणामाच्चस्नेहोवृद्धिश्चजायते १८ जंगमानांचसर्वेषांशरीरेपंचधातवः
प्रत्येकशः प्रभिद्यंतेयैः शरीरंविचेष्टते १९ त्वक्चमांसंतथास्थीनिमज्जास्नायुश्चपंचमं इत्येतदिहसंघातंशरीरेपृथिवीमयं २०
तेजोह्यग्निस्तथाक्रोधश्चक्षुरूष्मातथैवच अग्निर्जरयतेयच्चपंचाग्नेयाः शरीरिणः २१ श्रोत्रंघ्राणंतथास्यंचहृदयंकोष्ठमेवच आका
शात्प्राणिनामेतेशरीरेपंचधातवः २२ श्लेष्मापित्तमथस्वेदोवसाशोणितमेवच इत्यापः पंचधादेहेभवंतिप्राणिनांसदा २३
प्राणात्प्रणीयतेप्राणीव्यानाद्व्यायच्छतेतथा गच्छत्यपानोधश्चैवसमानोहृद्यवस्थितः २४ उदानादुच्छ्वसितिचप्रतिभेदाच्चभाषते
इत्येतेवायवः पंचचेष्टयंतीहदेहिनं २५ ॥ ॥

तिपंचाग्नेयाः २१ श्रोत्रमिंद्रियं घ्राणंनासारंध्रकोष्ठंअन्नादिस्थानं २३ प्राणात्प्राणमाश्रित्यप्रणीयतेगमनादिकार्यंते व्यायच्छतेबलसाध्यंश्रमंकरोति २४ प्रतिभेदा
त्उरः कंठशिरः स्थानभेदात् २५ ॥

मो०
३६
36

मत्तेः भस्याघ्राणरूपया। अग्र इतिरसनेन वायुना वहनवायुना २६ आकाशेनश्रोत्ररूपेणशब्दंगुणंवेत्तीत्यपिद्रष्टव्यं अत्रगंधाधिकरणे गंधेवाधिकरणासतन्मात्रत्वात्
विस्तरेणअभिहितानहं ईदृः गुणानभेदान २७ इष्टः कस्तूरिकादौ अनिष्टः शवादौ मधुरोमधुपुष्पादौ कटुः मरीचादौ निर्हारीसर्वगंधाभिभावकोहिंग्वादौ संह

धर्मे गंधगुणान्वेत्ति रसं वाद्भिः शरीरवान् ज्योतिषा चक्षुषा रूपं स्पर्शं वेत्ति च वायुना २६ गंधः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृ
ताः तस्य गंधस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान्गुणान् २७ इष्टश्चानिष्टगंधश्च मधुरः कटुरेव च निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव
च २८ एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गंधविस्तरः ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भ्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना २९ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि
गुणाः स्मृताः रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ३० रसो बहुविधः प्रोक्त ऋषिभिः प्रथितात्मभिः मधुरो लवणस्तिक्तः
कषायोम्लः कटुस्तथा ३१ एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः शब्दः स्पर्शश्च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ३२ ज्योतिः पश्यति
रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतं ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोणुवृत्तवान् ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३
रूपंच २

तास्विवगंधोऽनेकद्रव्यकल्कगतः स्निग्धः सघृतसघृतादौ रूक्षः सर्षपतैलादौ विशदः शाल्यन्नादौ २८ पार्थिवः पृथिव्याश्रितो मुख्यो गुणः ज्योतिः पृथिव्या
दिरूपं वायुनात्वगिंद्रियेण २९ गुणाः अप्रधानभूताः एवंजलादावप्येकैको मुख्यः इतरे अप्रधानाइतिद्रष्टव्यं ३० कषायः बिभीतकफलादौ ३३ ॥ एम०
३६

कृष्णः काचकज्जलादेः नीलास्तणः मयूरपिच्छादेः कपिलात्मः सर्शीमेदाश्चापिचक्षुषापिनिरौतंशक्यःइतिदृष्टमध्येपठितानतथाहिलोष्ट्यापाषाणयोः संघट्टेनन्नाशनाशाभ्यां
वातस्तयोर्मृदुलकठिनत्वेनिश्चिनोति एवमन्यत्रापिज्ञेयं ३४ ज्योतिरात्मकोरूपास्योगुणाद्वौगुणौपाम्मिन्निति द्विगुणः ३५ उष्णशीतौत्र्यात पत्त्रहिनयोः खरदुः

श्ल १

शुक्लः कृष्णस्तथारक्तोनीलः पीतोहरितस्तथा कपिशश्चित्ररूपाः ह्याः पिच्छिलोमृदुहारुणाः ३४ एवंषोडशविस्तारोज्योतिी
रूपगुणः स्मृतः शब्दस्पर्शौचविज्ञेयौद्विगुणोवायुरित्यत ३५ वायव्यस्तुगुणाःस्पर्शः स्पर्शस्त्वबहुधास्मृतः उष्णः शीतः
खरोवादुः खः स्निग्धोविशदएवच ३६ तथाखरोमृदुः स्नेहोगल्लघुर्गुरुतरोपिच एवंद्वादशधास्पर्शोवायव्योगुणउच्यते ३७
तत्रैकगुणमाकाशंशब्दएवतत्स्मृतं तस्यशब्दस्यवक्ष्यामिविस्तरंविविधात्मकं ३८ षड्जऋषभगांधारोमध्यमोधैवतस्तथा
पंचमश्चापिविज्ञेयस्तथाचापिनिषादवान् ३९ ॥

खेतेएवकालभेदेनस्निग्धः पुष्पादेः विशदः उन्नमवस्त्रादेः ३६ खरस्तदृपाषाणात्मलादेः स्त्रुक्ष्णः कंटकादेः लघुत्वगुरुत्वेनतर्कमनेपतनानुमेयेस्त्रापिपोरगणिकमनेलयाख्येएव तथा
हितमर्सेपिपरीक्षकाः पाणिनाउत्तोल्येवपालिकसयादपानिकयोः आपतनानापतयोरपिप्रमाणानिश्चिन्वंति गुरुतइतितरप्रत्ययेनगुरुत्वपिव्याह्रियतेतेनद्वादशविधः एवमे
कादशविधइत्यपिपठंति ३७ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामः

मो० ३७ ऐश्वर्यगुणव्यापकत्वेन स्थितोऽपि पटहादिषु अभिव्यज्यते ४० एतेषां पटहादीनां ४१ एवमिति बहुविधः षड्जादिभेदेन तारमंद्रादिभेदेन च वायुगुणैः खरमृदुस्पर्शैः अय
मर्थः विवक्षाप्रयत्नाभिहतः कोष्ठ्योऽग्निस्तत्रत्यं वायुं प्रेरयति स च यत्नतारतम्येन हृदयकंठशिरोदेशं प्राप्य मंद्रं मध्यमं तारं वा ध्वनिमुत्पादयत् हृदयादिदेशाज्जिह्वामूलादी
37 नि स्थानानि प्राप्य निःस्थानविभक्तवर्णान् मंद्रत्वादिभिर्ध्वनिधर्मैरनुरंजितानकारादीनभिव्यञ्जन् वेगवत्त्वस्वाभाव्याद्बहिर्निर्गतो जनकर्णविवरमनुप्रविशति तेन च संह

एष सप्तविधः प्रोक्तो गुणश्चाकाशसंभवः ऐश्वर्यगुणतः सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ४० मृदंगभेरीशंखानां स्तनयित्नोरथ
स च यः कश्चिदुत्पन्नः शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः ४१ एवं बहुविधाकारः
शब्दश्चाकाशसंभवः आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ४२ ॥

तेन तत्रत्यश्रोत्रेण तं शब्दमनुभवंति स च संस्कारो मृदुत्वजस्य वायोर्वीतवायुना आनुकूल्याद्दूरतो वा प्रातिकूल्यात्समीप एव वा भित्त्यादिना प्रतिघातान्नैव वा गिरिगुहादिग
तवायुना प्रतिस्रोतः प्रवर्तनेन न हि वीभवति तदनुसारेणाशब्दं दूरतः कतिपयक्षणव्यवधानेन चानुभवति समीपत एव वा नैव वा द्विर्वा शब्दप्रतिशब्दरूपेणानुभवति ४२ एम०
३७

एवंवाघभिघातनान्तस्माङ्वेग्रीदिशङ्कोपिमंशाद्विभेदानानुभूयतेनदिदमुक्तंअव्याहतैरवनिहतैर्वायुगुणैःस्पर्शैःचेतयतेशब्दंजानाति नचेन्द्रियाशब्दंविषमस्थितैर्भिन्नादिनावति
वानेन्वाभिभवात् तंचएभिर्वायुगुणैःसहसंततंचेतयतेइत्यध्यात्मस्यायोऽयं विषमागतैरितियाठेपिसएवार्थः विषमागतीरितिगौड्याठस्तस्यामादिकः नदेवशब्दाभिधक्तिप्रज्ञ
स्याभिन्नकालत्वात्तुभवात्मध्येवीचीतरंगन्यायेनशब्दसंततिरुत्पद्यतेतत्रांत्यएवशब्दोगत्वानइतिक्षणिकवादिवंधवोवदंतिभेरीशब्दोमयाश्रुतःसएवायंपश्चामापकाऽस्मभेद
प्रत्यभिज्ञाबाधकप्रत्ययंविनापिभ्रांतेत्याकुत्सहिहांसएवालोचयंतंतेशब्दाङ्घ्रुमाह काःधातवोदेहारंभकाल्पगादयः धातुभिः घ्राणेंद्रियैः आप्यायंतेच्चादितव्यार

अव्याहतैश्चेतयतेनवेत्ति विषमस्थितैः आप्याय्यंतेचतेनित्यंधातवस्तैस्तुधातुभिः ४३ आपोऽग्निर्मारुतश्चैवनित्यंजाग्रति
देहिषु मूलमेतेशरीरस्यव्याप्यप्राणानिहस्थिताः ४४ इतिमहाभारतेमोक्षधर्मेषु भरद्वाजउवाच पार्थिवंधातुमासाद्यशारीरोऽग्निःक
थंप्रभो अवकाशविशेषेणकथंवर्तयतेनिलः १ १ १ शा१

भसंवर्द्धते अत्रसत्वस्पर्शाद्यर्पणेन ४३ एतदेवाहआपइति एते वाद्यः शरीरस्यमूलंकथंप्राणान्व्याप्यप्राप्याशुक्रशोणितसंयोगेहिप्राणोलब्धवृत्तिश्चेतत्शरी
रंनिष्पद्यतेऽन्यथापोनोनिषिक्तमपिरेतोव्यर्थंभवति ४४ इत्थमः पार्थिवं शरीरंइंद्रियादीनांभौतिकत्वमुक्तंविज्ञानप्राणयोरपिज्ञानंक्रिमतोः भौतिकत्वंविज्ञानात्मतो
व्यतिरिक्तत्वापादनायाहपार्थिवमित्यादिनाध्यायेनअग्निःजेजः पार्थिवंपृथिवीबाहुल्यात् पंचाभौतिकंदेहंआसाद्यशारीरःशरीराभिमानीप्रकाशात्माविज्ञान
धातुः कथंकेनप्रकारेणभवेत्तथानिलोवायुः सोपिपार्थिवंधातुमासाद्यकथंवर्तयतेदेहंचेष्टयते १ १ १ १ १ १
क्रिपा१२

मो० अथोत्तरं अग्निर्मूर्द्धेतिमंत्रार्थमनुसरन्नाह कथयिष्यामि अग्नेः शारीरत्वं उक्तमितिभावः ४२ मूर्द्धनि सहस्रारे स्थितत्वात् श्रेष्ठत्वात् मूर्द्धानं चिदात्मानं अग्निः विज्ञानात्माश्रितः तत्

३८ द्रुपाधितो प्राणः स्वस्य तत्र शरीरं परिपालयन् चित्तादीनि विषयांश्च प्राप्य विज्ञानात्मा शरीरं चेतयतीत्यर्थः प्राणात्मक उपाधिरुक्तस्तावुभावपि व्याप्नोतीत्यर्थः ३ सः चिद्विज्ञानप्राणानां

संघातो जंतुर्जीवः सर्वेषां भूतानां कार्यकारणात्मानामात्मा चेतयिता सनातनः पुरुषः परं ब्रह्म च स एव निरस्तोपाधिः सन् स एवोपाधिपक्षपाती सन् भूतानां मन

36

भृगुरुवाच वायोर्गतिमहं ब्रह्मन् कथयिष्यामि तेऽनघ प्राणिनामनिलो देहान्यथा चेष्टयते बली २ श्रितो मूर्द्धानमग्निस्तु शरी

रं परिपालयन् प्राणो मूर्द्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ३ स जंतुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि वि

षयाश्च सः ४ एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते पृष्ठतश्च समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ५ वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं समुपा

श्रितः वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आदिरूपो भवति विषयश्च शब्दादिः स एव ४ एवमिति सर्वत्र अंतर्बहिश्च स्थितं सर्वं प्राणेन देहलीदीपन्यायेन मध्यस्थेन आंतरं विज्ञानं बाह्यं देहेंद्रियादिकं च चाल्यत इत्यर्थः पृष्ठतः

जीवत्वं प्राप्य अनंतरं समानेन इत्थंभावे तृतीया ५ समानवायुत्वं प्राप्तः पावकं जाठरमाश्रितः सन् वस्तिमूलं मूत्राशयं गुदं पुरीषाशयं च स्वां स्वां पृथक् गम्यां गतिं आश्रितो भवति जा

ठरस्थः समानोऽशितपीतादिकं पाचयित्वा तत्तत्संस्थानं नयतीत्यर्थः मूत्रं शरीरं चेति पाठे तन्मूत्रशब्देनैव पुरीषमप्युपलक्षणीयं ६ ६ ६ ६ ६ ६ एम०

३८

कर्मगमनादिषु यत्नस्तदनुकूलश्चेष्टा बलं भारोद्यमनादौ सामर्थ्यं विदुषः सकाशात् श्रुतेत्येतिशेषः ८ धातुष्वितिधातवस्त्वगादिषु विततो व्यासोऽग्निर्जाठरः रसादीन्वेतिय
न्परिणामयन्रसानन्नादीन् धातून्त्वगादीन् दोषान्पित्तादीन् ९ कथं वर्त्तयतीति तत्राहापानेति नाभेरधोऽपानः ऊर्ध्वं प्राणः तयोर्मध्ये नाभौ प्राणापानाभ्यां
मिथः संसर्गेण समानसंज्ञत्वं प्राप्ताभ्यां समाहितः समुद्दीपितः अधिष्ठानं नाभिमंडलं समन्वितः समाश्रितः पचति अन्नादिकमिति शेषः यद्वा समन्वितः एकीभा

अयत्नेकर्मणिवलेयएकत्विषुवर्त्तते उदानइतितंप्राहुरध्यात्मविदुषोजनाः ७ संविश्वपिचसर्वेषुसन्निविष्टस्तथानिलः
शरीरेषुमनुष्याणांव्यानइत्युपदिश्यते ८ धातुष्वग्निश्चविततः समानेनसमीरितः रसान्धातूंश्चदोषांश्चवर्त्तयन्नवतिष्ठ
ते ९ अपानप्राणयोर्मध्येप्राणापानसमाहितः समन्वितस्त्वधिष्ठानंसम्यक्पचतिपावकः १० आसंहिपायुपर्यंतमं
तेस्यात्तद्गुदसंज्ञितं स्रोतस्तस्मात्प्रजायंतेसर्वस्रोतांसिदेहिनां ११ ॥ ॥

वेनयुक्तः समानत्वं गत इत्यर्थः अधितिष्ठति व्यापारवान्भवत्यनेनेति अधिवनमन्नमधिष्ठानं १० पक्वमन्नं कथं देहं व्याप्नोतीति तत्राह आस्यमिति आस्यमारभ्य आस्या
दासापायोः पायुपर्यंतं तथा महन्नाम स्रोतः प्राणिप्रवहणमार्गः प्रसिद्धः तच्चांते गुदसंज्ञितं स्यात् तस्मान्महास्रोतसः अन्यानि सर्वाणि स्रोतांसि प्राणमार्गाः नाडीसंज्ञा
: शरीरं व्याप्य तिष्ठंतीत्यर्थः १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

यो० ३९

39

वं१

तेः स्रोतोभिः सर्वेष्वंगेषु प्राणानां सन्निपातात्तत्तत्सहचारिणोजठरवह्नेर पि संनिपातः संगमो भवति तत्रानुभवं प्रमाणयन्ति उष्मा वेत्ति १२ प्राणाग्न्योः परस्परोद्दीपकत्वमा
हाग्नीति। अग्नेर्वेगेन वहन्ति अग्निवेगवहः प्राणाः एवं प्राणोप्यग्निवेगहेतुरित्याह प्रयुद्धं तत्रत्यादिना दृष्टं च लोके ग्निवेगाद्वाष्पवायुवृद्धिः वायुवेगाच्चाग्निवृद्धिरिति तथा
च प्राणारोधे सति जाठरमपि निहंतेः प्राणोरोद्धव्य इति भावः १३ जाठरनिरोधेन सर्वेषामिंद्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पक्वेति पक्वाशयः पक्वस्थानं आमाशय

पो

प्राणानां सन्निपातात्तु सन्निपातः प्रजायते उष्मा वाग्निरिति ज्ञेयो न्नं पचति देहिनां अग्निवेगवहः प्राणो प्रवृद्धं तेप्रतिद्द
ह्यते स ऊर्ध्वमागमप्युनः समुत्क्षिपति पावकं ३ पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वमामाशये स्थितः नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्रा
णाश्च संस्थिताः १४ प्रस्थिता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा वहंत्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचो दिताः १५ एष मा
र्गोथ योगानां येन गच्छंति तत्परं जितक्लमाः समाधीराः मूर्ध्न्यात्मानमारधन् १६ १६

ः अपक्वान्न स्थानं नाभिमध्ये इति तात्पर्यात् जाठरे सर्वे प्राणाः सर्वाणींद्रियाणि १४ सर्वे रसाः ल्हृदयात्ल्हृदयं प्राप्य दशभिः प्राणैः प्रेरिताः ते च प्राणास्त्रयः
पंच नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाश्च पंच १५ एष आसनादियाणपर्यंतो योगानां योगिनां मार्गः किमनेन नतीर्थगापि गंतव्यं नेत्याह येनेति केगच्छंति ये मूर्द्धनि सुषुम्न
यानाड्या सहस्रारं प्राप्य तत्रात्मानं आदधन् आहितवंतः १६ एम०

३९

प्रा१ यो२

आ आपादमस्तपस्संहरन्तिएवमिति देहिनांसर्वेषुघोरेषुबुद्धिमनः कार्येन्द्रियनिर्वर्त्येषुविषयेषुप्राणादिषुनिमित्तभूतेषुसम्यग्विहितः प्राणनिरोधरूपोयोगः तस्मिन्नवस्
थितेसतिनित्यंसद्रूपंब्रह्मसमिध्यतेसम्यक्उद्धाद्युपाधिजनितकालुष्यंगेनदीप्यतेप्रकाशतेमंत्रार्थीकृत्य अग्निविज्ञानंमहदिति विज्ञाययाचिद्रूपः सन्नदिवोव्यवहर
तः प्राणापानयोरपिकल्पितश्रेष्ठः अयंप्राणाग्निश्चितौसंघातः पृथिव्याः देहस्यपतिर्जीवः अयांरेतांशिशरीरणि अन्नानिप्राणादिरूपेणजाठररूपेणचयाचयन्ति

एवंसर्वेषुविहितः प्राणापानेषुदेहिनां तस्मिन्स्तमिध्यतेनित्यमग्निः स्थाल्यामिवाहितः १७ इतिमहाभारतेमोक्षधर्मे
षु भृगुभारद्वाजसंवादे॥ ॥भारद्वाजउवाच यदिप्राणयतेवायुर्वायुरेवविचेष्टते श्वसित्याभाषतेचैवतस्माज्जीवोनि
रर्थकः १ यद्यूष्मभावआग्नेयोवह्निनापच्यते अग्निर्जरयतेचैतत्तस्माज्जीवोनिरर्थकः २ जंतोः प्रमीयमाणस्यजीवोनैवो
पलभ्यते वायुरेवजहात्येनमूष्मभावश्चनश्यति ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदि२

च्यवतिप्रयुङ्क्तेति तेनप्राणविज्ञानयोर्निरोधेपरंवशिष्यतेतद्ब्रह्मेत्यर्थः १७ एकादशः यदिप्राणेनित्यंसंमिथ्यतइतिजीवस्यानौपाधिकंरूपंदीप्यतइत्युक्तंतत्तल्लो
कायतमतेस्थित्वा आक्षिपति यदीति प्राणयते १ आग्नेयोऽग्निगुणःऊष्मभावऔष्ण्यंवह्निनाजाठरेणान्नंतः स्थितंपच्यतेस्पर्शीक्रियते इदंद्विक्त्वभावेपिनलो
पः अग्निनामएव एतत्नअन्नं २ एवंनिःस्वरूपस्यतत्त्वतः सत्त्वंकार्यलिंगकमनुमानंनिरस्यप्रत्यक्षमपिनिरस्यतिजंतोः देहेंद्रियबुद्धिसंघातस्यप्रमीयमाणस्य
नस्यमानस्यैनैवोपलभ्यतेपलालपृथक्करणेबीजमिवतस्माद्वायुवियोगएवमरणं ३ ॥

मो० वायुमयो वायुप्रधानो वायोरंशः वायुमंडलवत्तवात्याचक्रवत्तवायुना सह दृश्यः स्यादित्यर्थः ४ यथा पाषाणकुट्टं तद्वीफलं जले मज्जति च्युतवं धं तन्मज्जति तद्वजीवः ज्ञाना
५० न्मो क्षो नास्तीति ज्ञानावरणीयं आर्हतेमते मोक्षो नास्तीति दर्शनावरणीयं स्वशास्त्रस्य पैशास्त्रेण समत्वदर्शनं मोहनीयं परोक्षज्ञानादपि कृतनहत्यत्वबुद्धिं तु रीयमिति घा
तिकर्मचतुष्टयं शुक्रशोणितसंयोगआयुष्कं ततो कललावस्था गौत्रिके तस्मादार्ध्यमामिकं ततो देहाकारपरिणामो [illegible] वेदनीयमित्य घातिकर्मचतुष्टयं केन न
हो न पृथग् उपाधेर्दृश्यते इति दिगंबरमतेन परिहारमाशंक्याह संश्लेषइति यदिवातेनवातप्रधानेन संघातेन जीवस्य संश्लेषोस्ति तस्मात्संघातादन्यो जीवस्तर्हि संघाते

यदिवायुमयोजीवः संश्लेषोयदिवायुवः वायुमंडलवद्दृश्यो गच्छेत्सहमरुद्गणैः ४ संश्लेषोयदिवातेनयदि तस्मात्प्रणश्यति म
हार्णवविमुक्तत्वात्स्मात्सलिलभाजनं ५ कूपेवासलिलं स्यात्प्रदीपं वाहुताशने क्षिप्तं विश्यन श्यतपाथा नतस्योतं ६ ५ १
पंचधारणाकेत्व स्मिन शरीरे जीवितं कुतः तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णां नास्ति संशयः ७ ॥ १५ १

प्रणश्यति सति महार्णवे पाषाणादिना विमुक्तं तत्स भावस्तत्वं तस्मादिहैतो जलभाजनमिवजीवान्यत्पृथक्स्यादित्यर्थः ५ एकांशोजीवइति पक्षमाशंक्याह कूपेइति संघातना
शे ब्रह्मांतर्गतस्य जीवस्य स्वरूपनाशएवसमुद्रेन दीनामिवेत्यर्थः ६ इष्टापत्तिमाशंक्याह पंचेति पंचधाधारणा कः पंचभिरेवधारणं यस्य पंचसाधारणोइत्याद्यः पाठः जीवितं जी
वः मंचाकृतपुरुषवदतिरिक्तं कुतः न कुत श्चिदित्यर्थः तत्रहेतुः तेषामिति अतिरिक्तस्वेत्संघातैकदेशनाशेदृश्येत मंचैकदेशनाशे पुरुषइव नचदृश्यते तस्मात्संघाता
न्मैवजीवस्तद्देशनाशेन श्यतिमंचैकदेशनाशे मंचइवेत्यर्थः चतुर्णामभावेनास्ति संशयः संग्रहइति पाठः स्वस्थः ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ग्रं०
५०

कोष्ठभेदात्त्वाबाधादिना कोष्ठनिरोधात् ८ वर्णो विस्तारः उ[...]नेनेत्यर्थः ९ तस्मिन्निति संघाताद्व्यतिरिक्ते धावन् जीवनाधदर्शनात् संघात एव जीव इत्यर्थः १० ततश्च परलो
कादिकं नास्तीति दानादेर्वैयर्थ्यमित्याह एषेति १३ लीनमूलः छिन्नो वृक्षो यथा पुनः प्ररोहति एवं लीनकर्मा संघातो नष्टोपि पुनस्तत्पुत्रस्यान्ते बीजसत्त्वादिति आशंक्याह छिन्न

नश्यंत्यापोह्यनाहारात्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् नश्यते कोष्ठभेदात्त्वमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ८ व्याधिव्रणपरिक्लेशैर्मेदिनी
चैव शीर्यते पीडितेन्यतरे ह्येषां संघातो याति पंचधा ९ तस्मिन्पंचत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति किं वेदयति वा जीवः किं
शृणोति ब्रवीति वा १० एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति यो दत्त्वा म्रियते जंतुः सा गौः कं तारयिष्यति ११ गौ
श्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा इहैव विलयं यांति कुतस्तेषां समागमः १२ विहगैरुपभुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य च अग्नि
ना चोपयुक्तस्य कुतः संजीवनं पुनः १३ छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति बीजान्यस्य प्ररोहंते मृतः क्व पुनरेष्यति १४
बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते मृता मृताः प्रणश्यंति बीजाद्बीजं प्रवर्तते १५ इति शांतौ मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे ॥

स ३

सेति । वृक्षमूलं बीजं तन्मुपलभ्यते न देहमूलं कर्मेत्यर्थः १४ शरीरमूलं तु बीजमात्रं प्रागुक्तदृष्टेरेत एव न त्वदृष्टं स्वगन्धसत्त्वात् प्रवर्तते देहरूपेण परिणमते तथा च बीजस्त्वं तत्त्व
तन्नष्टानां नाश एव इतरेषामुद्भव इति तस्मान्नित्यसमिथ्यनत इत्यसत्युपपन्नं १५ द्वादशः ॥ ॥ ॥ ॥ ७

एषद्दृश्यतिनप्रणाशइति १ नदृश्यतेइतिचसंबंधः अदर्शनमात्रान्नवस्तुनोनाशावधारणं दग्धेंधनस्याग्नेरपिनाशापत्तेरित्यर्थः २ इत्थमग्निमाशंकतेऽग्नेरिति। अनुपल
ब्धेरुभयत्रापितुल्यत्वादग्नेरपिनाशएवेत्यर्थः ३ एतदेवदृढयतिनश्यतीत्येवेति ४ समिधामिति दग्धेंधनाग्निवत्तन्नेवात्मादेहनाशेसतिसोऽज्ञानान्नोपलभ्यतइत्यर्थः

भृगुरुवाच नप्रणाशोस्तिजीवस्यदत्तस्यचकृतस्यच यातिदेहांतरंप्राणीशरीरंतुविशीर्यते १ नशरीराश्रितोजीवस्तस्मिन्नष्टे
प्रणश्यति समिधामिवदग्धानांयथाग्निर्दृश्यतेतथा २ भरद्वाजउवाच अग्नेर्यथातथातस्ययदिनाशोनविद्यते इंधनस्यो
पयोगांतेसचाग्निर्नोपलभ्यते ३ नश्यतीत्येवजानामिशांतमग्निमनिंधनं गतिर्यस्यप्रमाणंवासंस्थानंवानविद्यते ४
भृगुरुवाच समिधामुपयोगांतेयथाग्निर्नोपलभ्यते आकाशानुगतत्वाद्धिदुर्ग्राह्योहिनिराश्रयः ५ तथाशरीरसंत्यागेजी
वोह्याकाशवत्स्थितः नगृह्यतेतुसूक्ष्मत्वाद्यथाज्योतिर्नसंशयः ६ प्राणान्धारयतेह्यग्निःसजीवउपधार्यतां वायुसंधारणो
ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ७

५ आकाशवत्सर्वगतोनित्यश्चज्योतिः अरणिस्थोग्निःनचतत्रासन्नेवाग्निर्मथनादुत्पद्यतइतिवाच्यं असत्त्वाविशेषेणसर्वतःसर्वोत्पत्तिप्रसंगात् तस्मात्तिलेषुतैलमिवारणिष्वपिहि
ह्यग्निःसन्नेवयत्नेनाभिव्यज्यतेनचप्रा[illegible]त्प्राग्दृश्यतेसूक्ष्मत्वादित्यर्थः ६ प्राणानितिअग्निर्विज्ञानं सएवविज्ञानमयोजीवःवासनैवसंधारणमवस्थानंयस्य[illegible] नश्यतिअ
दर्शनंगच्छतिउच्छ्वासस्यवायोर्निग्रहात् ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ह१

गारामोविस पतेतराम श्रीराम:श्री:

सजीव

अपनंलयस्थानं ८ निगृहीतः पवनः ह्यूर्ध्वंजलमप्यास्यं ९ अप्यूर्ध्वंयःअदृश्याः अतस्तेषामप्यभावावधारणंदुःशकंकिंमुतमद्दर्शस्येनिभावः १० नत्वमलवत्सलमपिनि
श्चेतुमशक्यंनित्यसवलक्ष्णोलक्षणाद्यभावादितिशंकतेयदीति शरीरिषुशरीराकारपरिणामवत्सुसंघातेषु ११ पंचेति पंचभूतात्मकेपंचविषयरतोपंचविज्ञानानिज्ञा

तस्मिन्नष्टेशरीराग्नौततोदेहमचेतनं पंचत्वंयातिभूमित्वमयनंतत्समहिंक्तिनिः ८ जंगमानांहिसर्वेषांस्थावराणांतथैवच
आकाशंपवनोन्वेतिज्योतिस्तमनुगच्छति तेषांत्रयाणामेकत्वात्द्वयंभूमौप्रतिष्ठितं ९ यत्रखंतत्रपवनस्तत्राग्निर्यत्रमारुतः
अमूर्तयस्तेविज्ञेयामूर्तिमंतःशरीरिणां १० भरद्वाजउवाच यद्यग्निमारुतौभूमिःखमापश्चशरीरिषु जीवःकिंलक्ष
णस्तत्रेत्येतदाचक्ष्वमेनघ ११ पंचात्मकेपंचरतौपंचविज्ञानचेतने शरीरेप्राणिनांजीवंवेत्तुमिच्छामियादृशं १२ मांसशोणि
तसंघातेमेदःस्नाय्वस्थिसंचये भिद्यमानेशरीरेतुजीवोनैवोपलभ्यते १३ यद्यजीवंशरीरंतुपंचभूतसमन्वितं शारीरेमानसेदुःखे
कस्तांवेदयतेरुजं १४ शृणोतिकथितंजीवःकर्णाभ्यांनशृणोतितत् महर्षेमनसिव्यग्रेतस्माज्जीवोनिरर्थकः १५ १५

नकारणानियंचचेतनानिज्ञानानिचयत्रतस्मिन्पंचविज्ञानचेतने १२ नैवोपलभ्यतेवीहितंदुवत १३ अजीवंचेतनाशून्यं अमास्याभावाच्छरीरमेवचेतनमित्यर्थः १४
मारुतदेहेंद्रियसंघातश्चेतनः यस्मिन्नप्ययेसतिसंघातःसन्निकृष्टेपिशब्दादीन्नगृह्णातीतिमनएवआत्मास्त्वित्याहचतुर्भिःशृणोतीति २५ ॥ ॥

कं

मो० उत्तरमाह नपंचेति यथा श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वेन ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वेन आकाशादिरूपत्वं एवंमनोपि सर्वगुणग्राहकत्वात्सर्वगुणाश्रयत्वेन पांचभौतिंमत स्तन्न
४१ किंचित्भूतेभ्योऽन्यत्वांतरं पंचसाधारणत्वात् अतः तन्नशरीरनिर्वाहकं किंतर्हि कः अंतरात्मैवशरीरंस्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधंवहते चालयति १९ यदुक्तंमनसोनव

42

सर्वंपश्यतियद्दृश्यंमनोयुक्तेन चक्षुषा मनसिव्याकुलेचक्षुः पश्यन्नपिनपश्यति १६ नपश्यतिनचाघ्रातिनशृणो
तिनभाषते नचस्पर्शरसौवेत्तिनिद्रावशगतः पुनः १७ हृष्यतिक्रुध्यतेकोत्रशोचत्युद्विजतेचकः इच्छतिध्यायतिद्वे
ष्टिवाचमीरयतेचकः १८ भगवानुवाच नपंचसाधारणमत्र किंचिच्छरीरमेकोवहतेंतरात्मा सवेत्तिगंधांश्चरसान्श्रु
तीश्चस्पर्शंचरूपंचगुणाश्चयेमे १९ पंचात्मकेपंचगुणप्रदर्शीससर्वगात्रानुगतोंतरात्मा सवेत्तिदुःखानिसुखानिचा
त्रतद्विप्रयोगात्तु नवेत्तिदेहः २०

स्मि

धानान्नशृणोतितत्राह पंचात्मकेइतिपंचभूतात्मकेशरीरेपंचगुणाः यतस्ततस्तथामनः तस्यद्रष्टाममनः खिन्नमिसनभवानस्त्येवमनोद्वारातसर्वगात्रानुगतः व्यतिरेकमा
हतद्विप्रयोगात्स्वसुप्तौसमाधौवादेहः सबुद्धिमनस्कोनवेत्तिदेहादेश्चेतनत्वेसुप्तावपिवेदनमपरिहार्यंस्यात्तततस्तच्चक्षुरादिवन्मनसोप्यन्तर्मीलनाद्दर्शनेपिनतत्प्रक एव
रणात्वाव्याहतिरित्यर्थः २० ॥ ४२

यदा निर्गतप्रदीपेइव देहाग्नौ शांते रूपादिकं नोपलभ्यते तदा नश्यति क्षिपते देह एव न तु चेतन इत्यर्थः २१ स्थूलदेहनाशमुक्त्वा सूक्ष्मस्यापि नाशमाह आपइति आपोम
यंच्च वायुमयं च तत्रापशब्देन सूक्ष्मो भूतसंघातो गृह्यते तेन तन्मयं सत्वात्मना व्याप्तमित्यर्थः तस्माद्देहिनामपि वायव एव मूर्त्तिराकृतिः तत्रास्थ आत्मा चिद्रूपः पुरुषः मा
नसः तदंतर्गते मनसि अभिव्यक्तः स एवोपाधियोगात जीवः स एव ब्रह्मा पूर्वोक्तश्च तन्मुखो मुख्यो जीवः सार्वज्ञादिमत्वात २२ स एवात्मा प्राकृतैः त्रिगुणात्म

यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावक तदा शांते शरीराग्नौ देहत्यागेन नश्यति २१ आपोमयमिदं सर्वमापो मूर्त्तिः
शरीरिणां तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत २२ आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः तैरेव
तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः २३ आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकं तस्मिन्यः संश्रितो देहे ह्यब्बि
न्दुरिव पुष्करे २४ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकं तमोरजश्च सत्वं च विद्धि जीवगुणानिमान २५

कर्मूलप्रकृतेर्विकारैः गुणैः इंद्रियमनोभिः संयुक्तः सन क्षेत्रज्ञः जीव इत्युच्यते तथा च श्रुतिः आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति अयमेव परमात्मेत्याह तैरे
वेति २३ तं परमं सर्वलोकसहितं सर्वत्र तदात्मकं अस्मिन्नेवानंदसात्म्यानिभूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः तस्मिन्पूर्वोक्ते स्थूलसूक्ष्मरूपे २४ क्षेत्रज्ञं प्रत्यगात्मानं तम
र्थं तं परमात्मानं तदर्थं जानीहि क्षेत्रज्ञस्य लौकिकं स्वरूपमाह तम इति योयमावरणप्रवृत्तिप्रकाशाद्यभिमानी क्षेत्रज्ञः स परमात्मैवेत्यर्थः २५ ॥ ॥

सिद्धे २

मो०
४३ - सचेतनं चेतनेन सहितं जीवगुणं जीवसंभोगोपकरणं देहेंद्रियमनांसि जीवगुणाः चेष्टते तं च सर्वं सर्वात्मकं ब्रह्म सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व इति निर्वचनात् चेष्टयते दारुपुत्रिका
मिव सूत्रधारः कीदृशं सर्वं अतः परं संसारिणो जीवात् परमसंसारिणं २६ एवं नित्यस्य वक्तनः सत्वेना नो देवदेवदत्तो मृतो देवदत्त इत्यादि व्यवहारो देहोत्पत्ति नाशमात्र परसा ६२
हन जीवेति दशार्द्धतायं च न त्वं शरीरनाश एव जीवस्य मरणमित्युच्यते इत्यर्थः जीवापेतं वा च किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति श्रुतेः २७ गूढः देहेंद्रियादिबुली

43

सचेतनं जीवगुणां वदंति स चेष्टते चेतयते च सर्वं अतः परं क्षेत्रविदो वदंति प्रावर्त्तयद्यो भुवनानि सप्त २६ न जीवनाशोस्ति हि दे
हभेदे मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति बुद्धाः जीवस्तु देहांतरितः प्रयाति दशार्द्धतातस्य शरीरभेदः २७ एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति सं
वृतः दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः २८ तं पूर्वापररात्रेषु युंजानः सततं बुधः लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मान
मात्मनि २९ चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभं प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानंत्यमश्नुते ३० ३०

त्मसंवृतः यतो ज्ञानेनावृतः सत्त्वग्र्यया सूक्ष्मया सद्रूपया सूक्ष्मया बुद्ध्या अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यकरणबुद्धिवृत्त्या दृश्यते आवरकाज्ञाननाशपूर्वकं देहादिभ्यो विविक्तः साक्षा
त्क्रियते २८ दर्शनोपायमाह तमिति युंजानः समाधिमनुतिष्ठन् सततं दीर्घकालादरनैरंतर्येण विशुद्धचित्तः आत्मनि बुद्धौ आत्मानं प्रत्यंचं २९ प्रसादेन अंतर्मुखत्वरू
पा सुखं सुखाभिन्नं आनंत्यं मोक्षं ३० ॥ ॥

विष्णुशाला २

ए०ग०
४२

कि१

कुतः सृष्टमिदं विश्वमित्यादिप्रश्नद्वयस्य तात्पर्यमाह मानस इति यः शरीरेषु जरायुजादिषु मानसो मनस आविर्भूतोऽग्निः अग्निरिव प्रकाशात्मा पुरुषो जीव इत्यभिधीयते लोकैः तस्मा देवप्रजापतेः सर्वेश्वरात् एषा सर्वभूतप्रपञ्चरूपा सृष्टिः भूताः समुत्पन्ना [illegible] किंव्यवहारतः इत्युच्यते नेत्याह अध्यात्मविनिनिश्चये सति। आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तो विशिष्टः ब्रह्मविद्याजन्मसाक्षात्कारेणापरोक्षज्ञानादधिकोऽहं ब्रह्मास्मीतिनिश्चयो संदिग्धविपर्यस्तज्ञानं तस्मिन्सति तत्वविदो स्वप्नसमैषा दृष्टिः समपास्त इति मिदै ब्रेज्व

प१ तमा१

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीवइत्यभिधीयते सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ३१ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे भृगुरुवाच असृजत्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् १ ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतं आचारं चैव स्वर्गाय विदधे प्रभुः २ देवदानवगंधर्वा दैत्यासुरमहोरगाः यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ३ ३ ३

शौचंच २

पंजरवदभ्यासात्तत्त्वविकोपेऽपि निवर्तते इति भावः ३१ त्रयोदशः असृजत कथं सृष्टानि भूतानीत्यस्योत्तरमुक्त्वा कथं वर्णविभक्तिरित्यस्योत्तरमाह असृजदित्यादि तत्र पूर्वं चित्तप्रसादेन ज्ञानं सम्यक्त्वेत्युक्तं चित्तप्रसादस्य धर्मफलत्वेन धर्मं निरूपयति ब्राह्मणान्ब्रह्मनिष्ठान्प्रजापतीन्मरीच्यंगिरःप्रभृतीनात्मनस्तेजः सत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्यं तेन निर्वृत्तान्उत्पादितान्ब्रह्मणान् १ धर्मं यज्ञादि तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि। शाश्वतं ब्रह्म नित्यो वेदः आचारं। स्नानादिं शौचं प्रायश्चित्तादि ३ ॥ ॥ ॥

मो०
४४

वर्णान्सात्त्विकं सर्वमेतं तामसीं भूयेवेति स्वच्छत्वादिसाम्यात्गुणाहृत्तं वर्णशब्देनोच्यते ४ सितः स्वच्छः सत्त्वगुणः प्रकाशात्माशमदमादिस्वभावः लोहितः रजोगुणः प्रवृत्त्यात्मा शौर्यतेजआ
दिस्वभावः पीतकः रजस्तमोभ्यां मिश्रः कृष्यादिर्निहीनकर्मप्रवर्तकः असितः कृष्णः आवरणात्मा तमोगुणः स्वतः प्रकाशप्रवृत्तिहीनः शकटवत्परप्रेर्यः इत्यस्माक्षिपति वर्णेनेति
सा वर्णः सात्त्विकत्वादिः यदि भिद्यते तर्हि तिरोधः तत्र हेतुः सर्वेषामिति ६ नः अस्माकं ब्राह्मणानामपि कामक्रोधादिरजस्तमः कार्यं निग्रहाय प्रभवति समर्थो भवति

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ये चान्ये भूतसंघानां वर्णांस्तांश्चापि निर्ममे ४ ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां
तु लोहितः वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ५ भरद्वाज उवाच चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभिद्यते सर्वेषां
खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ६ कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभिद्यते ७
स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितं तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ८ जंगमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ९ भृगुरुवाच न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभि
र्वर्णतां गतं १० ॥

ब्रह्मतः सत्त्वादिव्यभिचारात्ननतम्प्रयुक्ता जात्यादिव्यवस्थेत्यर्थः ८ जंगमानां पश्वादीनां तस्मात्तेषां समानकर्मत्वात्पशुवृक्षादिषु विषमत्वेऽपि न जातिभेद इति स्वयमर्थः ९ एम०
ब्राह्मं ब्राह्मणजातिमत् तत्र हेतुः ब्रह्मणेति वर्णितां क्षत्रियादिभावं १० ४५

रक्तांगाः रजोगुणमयाः ११ पीताः रजस्तमोमयाः १२ कृष्णाः केवलतमोमयाः १३ व्यस्ताः पृथक्कृताः द्विजाः ब्राह्मणाः तेषांचत्वारोपिवर्णानां १४ चत्वारः
चत्वारः ब्राह्मीवेदमयीचत्वारोपिवर्णानांब्रह्मणापूर्वंविहिता लोभदोषेणात्वज्ञानतांतमोभावंगताः शूद्रास्त्वनधिकारिणोवेदेजाताइत्यर्थः १५ ब्रह्मतंत्रेवेदाध्ययनं

कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाःक्रोधनाः प्रियसाहसाः त्यक्तस्वधर्मारक्तांगास्तेद्विजाःक्षत्रतांगताः ११ गोभ्योवृत्तिंसमास्थायपी
ताः कृष्युपजीविनः स्वधर्मान्नानुतिष्ठंतितेद्विजावैश्यतांगताः १२ हिंसानृतप्रियालुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः कृष्णाःशौ
चपरिभ्रष्टास्तेद्विजाःशूद्रतांगताः १३ इत्येतैःकर्मभिर्व्यस्ताद्विजावर्णांतरंगताः धर्मोयज्ञक्रियातेषांनित्यंनप्रतिषिध्यते
१४ इत्येतेचत्वारोवर्णायेषांब्राह्मीसरस्वती विहिताब्रह्मणापूर्वंलोभात्त्वज्ञानतांगताः १५ ब्राह्मणाब्रह्मतंत्रस्थास्तप
स्तेषां ननश्यति ब्रह्मधारयतांनित्यंव्रतानिनियमांस्तथा १६ ब्रह्मचैवपरंसृष्टंयेनजानंतितेद्विजाः तेषांबहुविधा
स्त्वन्यास्तत्रतत्रद्विजातयः १७ पिशाचाराक्षसाःप्रेताः विविधाम्लेच्छजातयः प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छंदाचारचेष्टिताः १८

तत्रस्थास्तत्पराः अतस्तेषांब्रह्मज्ञानात्मानंधारयतांप्रत्यक्षार्थत्वेननिश्चिन्वतां जिज्ञासतांनपश्चादिकंननश्यति १६ ब्रह्मचैवेति सृष्टंसर्वकार्यंपरंब्रह्माभेदेनयेजानंतिद्विजाः हीनद्विजाः नजानंतीति
योजना तत्रतत्रयोनिषुजातजन्मानि १७ तान्येवाहपिशाचाइति १८ ॥

पो १

मो०
४५

45

ब्राह्मणः ब्रह्मणि वेदे विहितः ब्राह्मणः संस्कारो यासां ताः वेदोक्तसंस्कारवत्यः अपरे अर्वाचीनाः क्षत्रियाः परैः प्राचीनैः स्मर्यंते १९ एवंप्राप्तां मीमांसकमतेनानवस्थां निवारयति
आदौ तिस्रः कृयानाशहीनाः अथपायपचयहीनः यतो मानसी रजस्तमोगुणवन्मनो मात्रजन्या न हि रजस्तमोगुणे नश्यत्यपचीयते वा अननुसन्धानात् । धर्मतंत्रे । योगानुष्ठानं तत्रैव परं त्वपनं
विलयस्थानं परमात्मा सा तथा २० चतुर्दशः ब्राह्मणः इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णांतरं गता इत्युक्तं तत्स्वरूपं कथं विदुरिति ब्राह्मणाद्यत्यादिना १ जातकर्मादिभिरष्टाच

त्वारिंशता ब्राह्मणाः संस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यंते चापरे परैः १९ आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मलोकपाक्षपा
सात्स्थिमीनसीनामधर्मतंत्रपरायणा २० मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे भरद्वाज उवाच ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजो
त्तम वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर १ भृगुरुवाच जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः वेदाध्ययनसंपन्नः
षट्सु कर्मस्ववस्थितः २ शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ३ सत्यं दानमथा
द्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ४ ॥

त्वारिंशता यस्यैते अष्टचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यतां सरूपतां गच्छतीति स्मृतेः षट्कर्माणि संध्यास्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनं आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिने दिने
इति २ विघसं ब्राह्मणादिभुक्तशेषं तदेवाश्नातीति विघसाशी ३ अथाद्रोहः स्वत्वजनयो क्रोधः इत्यपि पाठः आनृशंस्यं परस्मिन्नैष्ठुर्याभावः त्रपा लज्जा घृणा कारुण्यं ४ ४ ॥ एम०
४५

क्षत्रंहिंसातदर्थंजातंक्षत्रजंयुद्धादिकंकर्म दानंवितरणं आदानंग्रहणंताभ्यां ५ वाणिज्यापशुरक्षादेति विशत्याशुपशुभ्यश्चेतिपाठेपशुभ्यइतिल्यब्लोपेपंचमीपशून्वाणिज्याकृषि
उपयोगिनोलब्ध्वाविशतिप्रतिष्ठांलभतइत्यर्थः ७ शूद्रेचेति एतत्सत्यादिलक्षणंद्विजेत्रैवर्णिकेधर्मएववर्णविभागेकारणंनजातिरित्यर्थः तमेवब्राह्मणपदेहेतुंधर्ममाह सर्वोपायै

क्षत्रजंसेवतेकर्मवेदाध्ययनसंगतः दानादानरतिर्यस्तुसवैक्षत्रियउच्यते ५ विशत्याशुपशुभ्यश्चकृष्यादानरतिःशु
चिः वेदाध्ययनसंपन्नः सवैश्यइतिसंज्ञितः ६ सर्वभक्षरतिर्नित्यंसर्वकर्मकरोऽशुचिः त्यक्तवेदस्त्वनाचारः सवैशूद्रइति
स्मृतः ७ शूद्रेचैतद्भवेल्लक्ष्यंद्विजेतच्चनविद्यते नवैशूद्रोभवेच्छूद्रोब्राह्मणोनचब्राह्मणः ८ सर्वोपायैस्तुलोभस्यक्रोध
स्यचविनिग्रहः एतत्पवित्रंज्ञानानांतथाचैवात्मसंयमः ९ वार्यौसर्वात्मनातौहिश्रेयोघातार्थमुच्छ्रितौ नित्यंक्रोधाच्छ्रि
यंरक्षेत्तपोरक्षेच्चमत्सरात् विद्यांमानापमानाभ्यामात्मानंतुप्रमादतः ११ यस्यसर्वेसमारंभानिराशीर्बंधनाद्विज त्यागेयस्य
हुतंसर्वंसत्यागीचसबुद्धिमान् १२ ॥

रित्यादिना ९ तौक्रोधलोभौसार्धश्लोकः ११ आशीः इष्टकाम्यानदेवबंधनंतद्वर्जितानिराशीर्बंधनाः समारंभाः सम्यगारभ्यन्तइतियज्ञादयः काम्यकर्मत्यागीत्यर्थः हुतंत्व
ग्नौब्राह्मणेवादत्तंच अग्निहोत्रनित्यश्राद्धादित्यागेफलत्यागनिमित्तं तथाचोक्तं सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाइति १२ १२ १२ १२ १२ ॥

मो० ४६ अहिंसकं अहिंसाशीलः मैत्रं मित्रभावः तदेवायनं परं श्रेयस्थानं तं गतः १३ अशोकं स्थानं आत्मानं अतिष्ठेत् अभिमुखेन तिष्ठेत् आत्मध्यानपरो भवेदिहसर्वं साक्षीलोकः १४ संगे
षु ममेदमिति संगहेतुषु पुत्रदारादिषु १५ एवंभूतस्यानष्टेप्यं योगमाह इंद्रियैरिति अव्यक्तमिति संबंधः इति अनेन प्रकारेण यत इंद्रियैर्गृह्यते ततस्तस्य अव्यक्तं अव्यक्तं विज्ञेयं साक्षात्कर्तव्यं
लिंगग्राह्यं लिंगं च तद्ग्राह्यं चेति निरुक्तस्य शरीरं योगिदृश्यं चेत्यर्थः यद्वा लोकदृष्टानुमानगम्यमूर्तः अतींद्रियं इंद्रियागोचरं १६ अविश्रंभे अविश्वासे निमित्ते सति न गंतव्यं

46

अहिंसकः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेंद्रियः १३ अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामु
त्र चाभयं तपोनित्येन दांतेन मुनिना संयतात्मना १४ अजितं जेतुकामेन भाव्यं संगेष्वसंगिना इंद्रियैर्गृह्यते यद्यत्त
द्व्यक्तमिति स्थितिः अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिंगग्राह्यमतींद्रियं १६ अविश्रंभेन गंतव्यं विश्रंभे धारयेन्मनः मनः प्रा
णे निगृह्णीयात्प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् १७ ॥

न प्राप्यं अतः विश्रंभे एव गुरुवेदवाक्येषु यथार्थनिश्चये मनो धारयेत् अविश्रंभेणेति समर्द्धस्य पाठे तपसा पोषितमस्त्रीध्यायी नेत्याहो पोषितत्वरूपं अग्निलेन यत इष्टवं तद्धिश्वा
सेनैव न तत्तत्त्ववस्तुतत्त्वं तत्त्वयास्ति इह तस्मान्न भवत्येव मामाभिसर्थः एवं च सर्वाणींद्रियाणि वृत्वा तस्मात्स्वप्न इव मनो मात्रेणावतिष्ठेत मनोपि प्राणे प्राणं गोपाधिके जीवात्मनि शुद्धे
तं पदार्थं धारयेत् तमपि ब्रह्मणि तत्पदलक्ष्ये धारयेत १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम० ४६

एतच्च ब्रह्मात्मनावस्थानं निर्वाणाख्यं पदं यत् किंचित् ध्येयध्यानध्यातृविभागं योगी न चिंतयेत् तन्निर्वेदात् परवैराग्यादेव प्राप्नोतीत्याह निर्वेदादिति यदाहुर्योगभाष्यकाराः वैराग्यं प्र
ख्याप एतस्यैव हि नांतरीयकं फलं कैवल्यमिति सर्वं ब्रह्मेत्यभेदे सामानाधिकरण्यं १८ संक्षेपेण योगाधिकारिणां निरूपयति शौचेनेति १९ पंचदशः सुश्लोको ब्राह्मणधर्मः क्रम
स्तु धर्म इति प्रागुक्तं तत्र श्लोकक्रमयोः स्वरूपे विविनक्ति सत्यमिति सत्यं सत्यवस्तु ज्ञापकं ब्रह्म वेदः तपः स्वधर्मानुष्ठाने सत्येन ब्रह्मतपोरूपेण १ अनृतं तद्विपरीतं

निर्वेदादेव निर्वाणं न च किंचिद्विचिंतयेत् सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदेनाधिगच्छति १८ शौचेन सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणं १९ शांतौ मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे भृगुरुवाच सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं संवि
सृजते प्रजाः सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति १ अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः तमोग्रस्ता न पश्यंति प्रकाशं त
मसावृताः २ स्वर्गं प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ३ तत्राप्येवंविधा लोके वृत्तिः स
त्यानृते भवेत् धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ४

वैदिकं यथेश्वराणां प्रकाशं स्वर्गं तमः अविद्यादिरूपो विपर्ययः तेन ग्रस्ताः तमसा मूलाज्ञानेन २ स्वर्गः देवत्वं प्रकाशः सत्त्वप्राप्यः नरकं तिर्यक्त्वं तमोगुणोत्थं समानं तमाव षयं
तदुभयं मिश्रणेन ३ सत्यानृते इति सुखदुःखे इति संबंधः ४ ॥